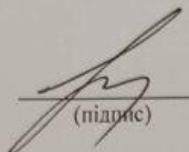

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови і літератури

**НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В СТАТИЦІ Й ДИНАМІЦІ**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
64Ф групи факультету української та іноземної філології
спеціальності: 014 Середня освіта
предметної спеціальності: 014.01
Українська мова і література
освітньої програми: «Українська мова і література»
Маркович Олени Олегівни
Керівник: д. філол. н., доц. Колесников А. О.
Рецензент: к. філол. н., доц. Олейнікова Г. О.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри української мови і літератури
протокол № 8 від «12» січня 2024 р.
Завідувач кафедри

(підпис)

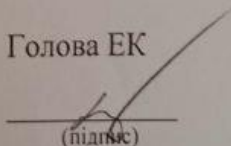
Колесников С.О.
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«23» січня 2024 р.

Оцінка 95 Відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

(підпис)

Цуганок С.Б.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МОВНА НОРМА В РІЗНИХ ФОРМАХ, СТИЛЯХ МОВИ ТА РІВНЯХ ЇЇ СТРУКТУРИ.....	9
1.1. Проблема визначення поняття «норма» в сучасній лінгвістиці....	9
1.2. Мовна норма і мовна практика.....	23
1.3. Мовна норма і літературна мова.....	33
1.4. Мовна норма і різні мовні стилі.....	40
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА МОВНОЇ НОРМИ ТА ЇЇ ПРИЧИНИ.....	44
2.1. Функції мовної норми.....	44
2.2. Динаміка мовної норми.....	45
2.3. Соціально-політичні чинники динаміки мовної норми.....	53
2.4. Динаміка мовної норми в «Українському правописі» 2019 р.....	56
Висновки до розділу 2.....	61
РОЗДІЛ 3. НОРМА В ЛІНГВОДИДАКТИЦІ.....	63
3.1. Опанування комунікативно значущих норм української мови на уроках розвитку мовлення в ЗЗСО.....	63
3.1.1. Комунікативно значущі фонетичні норми.....	63
3.1.2. Комунікативно значущі лексичні норми.....	66
3.1.3. Комунікативно значущі норми морфеміки та словотвору.....	67
3.1.4. Комунікативно значущі морфологічні норми.....	68
3.1.5. Комунікативно значущі синтаксичні норми.....	70
Висновки до розділу 3.....	71
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

В українському мовознавстві «мовна норма» була об'єктом дослідження в працях багатьох лінгвістів: І. І. Огієнка [47], М. П. Баган [4], С. Я. Єрмоленко [20–23], С. П. Бибик [6–8], К. Г. Городенської [14; 15], Д. Д. Гринчишина [17], О. Н. Синявського [55], Р. П. Дзісь [18], А. М. Нелюби [46], М. М. Пилинського [48], А. А. Москаленка [43], Л. І. Мацько [41], Л. В. Кравець [42], О. Д. Пономарева [49], О. А. Сербенської [2], Л. В. Струганець [61], Т. А. Коць [34; 35] та ін.

Мовна норма належить до тих понять, які, на перший погляд, не потребують пояснення. Тобто будь-яка пересічна людина може дати відповідь на питання, що таке мовна норма, і ця відповідь загалом у більшості випадків тією чи тією мірою відповідатиме істині. Напевно, буде сказано приблизно так: «Це те, як правильно говорити. Якщо людина дотримується мовної норми, вона говорить правильно, якщо ні – помиляється». Так чому ж мовознавці вивчають це «просте» поняття, про що сперечаються, чому ми обрали цю тему? Справа в тому, що зазначене розуміння норми лише частково відбиває її сутність, яка своєрідно проявляє себе у різних формах буття мови, в різних її стилях, на різних рівнях мовної структури, реалізуючи різні мовні функції. Крім того, норма має особливе значення під час викладання мови: є простіші і складніші для засвоєння норми, засвоєння мовної норми учнями залежить від їхнього віку, рідної мови, одно-, дво- чи багатомовності, від того, які методи обирає викладач залежно від характеру норми і аудиторії, яку він навчає цих норм, від того, чи пояснюватиме вчитель, чому та чи та норма складніше засвоюється учнями, які бувають норми і чи можна відхилитися від норми, і якщо можна, то коли. Останнє вимагає від учителя пояснити аудиторії деякі нюанси складного характеру мовної норми.

Актуальність дослідження полягає в тому, що від глибокого осягнення поняття мовної норми, розкриття і розуміння її складної сутності і структури, мовних і соціальних механізмів нормування залежить розвиток української мови як об'єднавчого начала українського соціуму, як потужного

етноконсолідаційного та державотворчого чинника. Соціальні зміни в суспільстві, пов'язані з підступною збройною агресією Росії проти України закономірно запустили механізм відштовхування української мови в процесі нормотворення (і літературного стандарту, і розмовної, діалектної її форми) не лише від російської мови, а й від російської норми, від усіх рис, які притаманні цій мові. Але лінгвісти розуміють, що чимало норм української мови, які схожі або збігаються із російськими, є питомими її рисами, від яких не можна позбавлятися, інакше мова втратить свою ідентичність, своє обличчя, свою історичну пам'ять, що в ній зберігається. Яскравим прикладом, можна сказати апогеєм, такої тенденції є заклик відмовитися від кириличної абетки, оскільки її використовує «ворожа» російська мова, і перейти на латинську. Технічно це можливо, і навіть апробовано. Але мовознавці розуміють, що відмовитися від кирилиці, означатиме відмовитися від питомої для української мови графічної форми, якою писані більшість українських писемних пам'яток, за якими лінгвісти вивчають історію української мови в її діалектній і літературній формах, в якій остання форма органічно розвинулася, забезпечивши комунікативні потреби українського народу в усіх соціальних сферах, це означатиме віддати ворогові свою багату історію. І це стосується не лише графічних норм, але й орфографічних, фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних тощо. Такі тенденції нормотворення вже, хоч і доволі помірковано, проявили себе у новій редакції українського правопису 2019 р. [64]. Другим аспектом актуальності нашого дослідження є те, що воно допоможе розв'язати деякі проблеми викладання української мови, що гостро постають на новому етапі її розвитку. Повноформатне, остаточне удержавлення української мови передбачає не лише видання законів, що регулюють її функціонування, захищають її у функції державної (хоч вони, безперечно, необхідні), а й виконання цих законів. Скільки не кажи «мед», в роті солодко не стане. Реальне удержавлення української мови передбачає реалізацію цих законів у мовній практиці. «Лакмусовим папірцем» щодо останнього є поліетнічні регіони

України, такі, як південь Одещини – край, в якому ми живемо, навчаємося і навчаємо. Ставлячи собі питання про ступінь, якість удержавлення української мови в цьому регіоні ми навряд дамо абсолютно позитивну відповідь. Це пов'язано із тим, що, йдучи вулицями деяких населених пунктів (Ізмаїла, Білгород-Дністровського, Арциза, Рені тощо) ми частіше за українську, мови національних меншин (румунську, болгарську, гагаузьку, албанську), все ще чутимемо мову російську, оскільки вона й досі використовується мешканцями краю з метою міжнаціонального спілкування. І це відбувається зовсім не тому, що наші краєви симпатизують Росії, і не тому, що це представники національної меншини, для яких російська мова є рідною (липовани), а тому, що навіть бажаючи відмовитися від мови агресора (а в більшості випадків так і є), вони не можуть цього зробити, оскільки не знають достатньою мірою української мови. Необхідність навчання української мови таких людей є гострою. За спостереженнями лінгвістів-україністів ІДГУ, що мають багаторічний досвід викладання на безкоштовних курсах української мови, узагальнюють такий досвід, навчання нормам літературного стандарту є ефективнішим, якщо спиратися і зважати на рідну мову (мови) учнів. Тому вироблення методики викладання норм української мови для учнів (слухачів курсів) з іншою рідною мовою є вкрай актуальним і необхідним для реального повноформатного удержавлення української мови, оскільки це сприятиме витісненню російської мови як засобу міжетнічної комунікації, ширше набуття натомість цієї функції мовою державною.

Об'єктом дослідження є норми української мови як явище мовне, суспільне, що своєрідно проявляє себе в часовій і просторовій проекціях.

Предметом дослідження є процес нормування в діалектній, розмовній та літературній формах української мови, норма як припис і реалізація його у мовній практиці, сучасний стан нормування української мови його причини, рушійні сили та тенденції розвитку.

Мета праці полягає в тому, щоб, розібравшись у складному соціальному, мовному, психологічному характері і функціях мовної норми як явища, покликаною забезпечити стійкість, стабільність, статичність мовної структури, і водночас явища динамічного, у специфіці її прояву щодо різних форм мови, різних рівнів мовної структури, виробити рекомендації щодо регулювання процесів нормування на сучасному етапі розвитку української мови, а також щодо викладання української мови для представників національних меншин півдня Одещини, аби виробити в них достатні комунікативні компетенції, для того, щоб вони змогли використовувати державну мову, як засіб міжнаціональної комунікації, замінивши нею у цій функції російську.

Досягнення мети роботи передбачає виконання таких завдань:

- схарактеризувати мовну норму в різних формах, стилях української мови та на різних рівнях її структури;
- визначити особливості мовної норми в її первинній діалектній формі;
- описати специфіку мовної норми в літературному стандарті, що існує у формі приписів, визначити причини невідповідності норми як припису і норми як факту мовної практики, окреслити важливість і шляхи зближення цих двох іпостасей мовної норми;
- схарактеризувати мовну норму як стилістичне явище;
- описати мовну норму як явище самозбереження мовної системи, стримування широкої варіантності, уникнення мовного хаосу, і як соціальний механізм, що сприяє стійкості, незмінності мовної структури, а також як явище динамічне;
- з'ясувати причини динамічності мовної норми, залежність її від сучасних соціально-політичних чинників;
- визначити лінгводидактичні проблеми навчання норм української мови;

- пояснити необхідність тлумачення учням складності «поняття мовна норма», донесення до них інформації, що є й діалектна норма, і від неї не треба позбавлятися, натомість слід навчитися перемикатися з діалектного коду на літературний і навпаки залежно від комунікативної ситуації;

- з'ясувати причини існування «складних» для засвоєння норм, норм-приписів, далеких від мовної практики, визначити залежність складності норми від рідної мови учнів, проаналізувавши досвід викладання української мови в полілінгвальному ареалі півдня Одещини, знайти шляхи подолання цих труднощів.

Методологія дослідження. Під час проведення магістерського дослідження були використані лінгвістичні методи синхронного та діахронного аналізу мовних явищ, зокрема застосовано описовий метод у вигляді прийомів зовнішньої міжрівневої інтерпретації та внутрішньої інтерпретації. Порівняльно-історичний підхід використано фрагментарно (під час розгляду динаміки мовної норми).

Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що результати його можуть доповнити типологію мовних норм, допомогти оновити методіку викладання української мови залежно від рідної мови учнів.

Практичну значущість праці вбачаємо в тому, що, по-перше, її результати можуть допомогти у практиці нормування літературного стандарту, уникнути непотрібної гіперкорекції у нормуванні, відмови від питомих норм української мови, з одного боку, а з іншого, виявити ті норми, що дійсно сформувалися внаслідок намагання штучно наблизити українську мову до російської за радянської доби, позбутися останніх норм. По-друге, результати праці можуть значно допомогти й у практичній роботі з повноформатного удержавлення української мови в полімовних регіонах України, де українська мова все ще не замінила остаточно російську у функції засобу міжнаціонального спілкування, а також у практиці викладання української мови з опорою на рідну мову учнів, зокрема для учнів з іншою рідною мовою.

Структура роботи: вступ, три розділи, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. НОРМА, КОДИФІКАЦІЯ, НОРМАЛІЗАЦІЯ

1.1. Проблема визначення поняття «норма» в сучасній лінгвістиці

Поняття літературної норми – одне з центральних у теорії культури мови. Недарма у завданнях мовознавства в галузі культури мови дослідники на перше місце висувають вивчення норм мови на всіх рівнях мовної системи в їх усталених формах, протиріччях та тенденціях, що знову розвиваються, пор. [3; 10; 11]. Норма – перша і основна категорія культури мови, – зазначають учені, роблячи при цьому істотне застереження: «теорія культури мови в своїй проблематиці виходить за поняття норми» [40, с. 33].

При визначенні доцільності «неправильностей» вони оцінюються з погляду «правильного», і на тлі літературної норми, що у цьому разі виступає нульовою точкою на шкалі відліку. У найпоширеніших ситуаціях (можливо, точніше буде сказати – у суспільно найбільш значущих ситуаціях) ми користуємося (чи принаймні прагнемо користуватися) нейтральною літературною, «правильною» мовою. З цієї причини поняття літературної норми і є одним з основних у сфері культури мови.

Термін «норма» в лінгвістиці вживають у двох значеннях: по-перше, нормою називають загальноприйняте вживання, що регулярно повторюється в мовленні тих, хто говорить (відтворюється мовцями); по-друге, нормою називають розпорядження, правила, вказівки до вживання, зафіксовані підручником, словником, довідником. Деякі автори не розрізняють ці два розуміння норми, недиференційовано вживаючи названий термін одночасно у двох зазначених вище значеннях [19; 25].

Визнання, об'єктивності існування мови, з одного боку, та відносного характеру людського пізнання, з іншого боку, неминуче призводить до необхідності розрізняти два явища: об'єктивно діючі на тепер у даному мовному колективі закони мови та їх втілення в мовному матеріалі, з одного боку, і відображення (з різним ступенем адекватності) цього об'єктивно

поданого у свідомості тих, хто розмірковує про мову, – з іншого. Ця різниця вперше була проведена в працях Празького лінгвістичного гуртка, насамперед у роботах Б. Гавранека. Після цих робіт стала очевидною необхідність розмежовувати названі поняття, розмежовувати об'єктивно існуючу мовну норму та відображення цієї норми у лінгвістичних працях; тобто її кодифікацію. «Кожен член певного громадського цілого, територіального або професійного, – пише Б. Гавранек у резюме однієї зі своїх останніх робіт, – підпорядковує несвідомо чи свідомо свої висловлювання мовним навичкам відповідного цілого, бо в іншому випадку він виключав би себе з нього» [54, с. 66]. Це обов'язкове на тепер у даному мовному колективі є мовною нормою (нормою літературної мови, нормою того чи того територіального діалекту тощо).

Відповідно до сказаного, під нормою розуміють існуючий у конкретній мові на даний час комплекс закріплених мовленнєвою практикою мовних засобів і закономірностей їх реалізації, об'єктивно існуючі на тепер у даному мовному колективі матриці фонем та їх варіанти, закони поєднання фонем, значення морфем і слів, моделі словотвору та словозміни та їх реальне наповнення, моделі синтаксичних одиниць – словосполучень, речень – та їх реальне наповнення. Отже, іншими словами, норма – це існуючі на цей час у конкретному мовному колективі та обов'язкові для всіх членів колективу мовні одиниці та закономірності їх вживання, причому ці обов'язкові одиниці можуть бути єдино можливими, або виступати як співіснуючі у межах літературної мови варіанти.

Норма, як правило, виступає у свідомості мовців несформульованою, лише як навичка. Про це свідчить невміння, що часто трапляється, сформулювати заперечення проти того, що їм видається неправильним (оцінки на кшталт «не звучить», «недобре», «некрасиво», «так не можна» тощо) свідчать про інтуїтивне неприйняття факту й одночасне неусвідомлення, неосмислення законів мови, що діють у даному колі явищ), неправильне обґрунтування правильних по суті заперечень.

Неусвідомленість норми – факт, давно відомий діалектологам; саме цією неусвідомленістю пояснюється заборона ставити інформанту питання: «Як Ви говорите?», оскільки відповідь на таке питання нерідко відображає не реальну мовну практику інформанта, а його уявлення про те, як треба казати, – уявлення, яке може різко розходитися з його власною мовною практикою.

Як видно зі сказаного, норма існує в будь-якому мовному колективі, кожен член даного колективу прагне того, щоб його не відрізнялася від мови інших членів колективу, прагне говорити «як усі». Див. відображення цієї тенденції в наступному прикладі, де герой роману доктор наук говорить з хатньою робітницею, яка закінчила десятирічку і, отже, знайома з нормами літературної мови: «Писала вона майже грамотно, але говорила „туточки” замість „тут” і ще щось подібне. Я кілька разів м’яко поправляв її, але успіху не мав, коли ж, забувши, наскільки Оксані ненависні всякі „чому”, запитав її, чому вона впирається, ефект був найнесподіваніший. Оксана скипіла і розкричалася: „Чому, чому! А тому, пане, що мені жити з людьми, які кажуть *туточки*. Для Вас одного переучуватися не стану”».

«Народна мова певного географічного або класового цілого (місцеві та соціальні діалекти), – відзначав А. Ю. Кримський – також має свою власну норму, тобто комплекс граматичних і лексичних засобів, що регулярно вживаються (структурних і неструктурних). Те, що тут має місце певний нормований, закономірний комплекс, найкраще виявляється в тому, що відхилення від цього комплексу сприймаються як щось ненормальне, як відступ від норми» [36, с. 32]. Див. аналогічне твердження інших мовознавців: «категорія норми аж ніяк не обмежена і не пов’язана лише з літературною мовою, незважаючи на те, що проблематика норми видається найскладнішою, і суспільно важливою саме стосовно літературної мови» [42, с. 11].

Багатий матеріал, що свідчить про усвідомлення норми і відхилень від неї носіїв говорів, наводить В. М. Русанівський: «Тим, хто вивчав діалекти, добре відомо, що носії говорів помічають багато, що не збігається з

особливостями їхньої діалектної мови», – пише В. М. Русанівський, характеризує це як «явище діалектної самосвідомості» [52, с. 34]. Сказане свідчить про соціальну обумовленість, суспільну усвідомленість норми. Суспільне прийняття, що виявляється у вживанні слова, форми, конструкції носіями літературної мови, є основним і найпереконливішим свідченням нормативності даного явища.

Показовим у цьому плані є думка, що норму можна знайти у творах незаперечних класиків літератури, адже у багатьох інших письменників, можливо, навіть великих, буде занадто багато відступів від норми, відступів, завжди виправданих змістом, але зрозумілих лише як відступ від норми та тих, що, безсумнівно, мали її на увазі. «Для повного оволодіння якоюсь літературною мовою, хоча б і своєю рідною, треба багато читати, і перш за все авторів, які порівняно мало відступають від норми (авторів, що зовсім не відступають від норми, звичайно, не існує – вони були б нестерпно нудні)». [43, с. 6].

Імпліцитно норма виступає у вигляді зразка, або, точніше, текстів, які вважаються зразковими. У цій своїй іпостасі норма виявляється в неявній, несформульованій, неописаній формі, становить собою, так би мовити, річ у собі. При цьому вплив подібних текстів підтримується спільним вживанням, індивідуальні відступи окремих авторів можуть навіть викликати протести, що є базою для посилення тих, хто говорить, при затвердженні нормативності мовного явища, не на окремого письменника, а на те, що «так усі говорять». Міра впливу на формування норми творчості зразкових письменників різна у різних мовах у різні історичні епохи. На думку В. М. Русанівського, «в історії української мови, у становленні, закріпленні та поширенні її сучасних літературних норм створення зразкових текстів та функціональний розподіл мовних підсистем у процесі літературно-мовної практики відігравали більш істотну роль, ніж створення словників, граматик, підручників красномовства та стилістичних теорій» [52, с. 45].

«Було б помилкою, – відзначив про роль письменників О. Н. Синявський, – применшувати роль письменників у становленні мовних норм, але не можна вважати мовну практику художників слова позбавленою усіляких недоліків і ставитися до лінгвістичних поглядів письменників як до незаперечної догми [...]. Якість джерела може бути високим, проте ця обставина, як легко переконатися, ще не робить певну мовну форму ні загальноживаною, ні універсально-зразковою в тих випадках, коли вона типова лише для одного виду мовної діяльності» [55, с. 122]. Тому норму можна визначити як те загальне, що існує у даному мовному колективі, як суму вживань всіх членів колективу мінус індивідуальні вживання, які трапляються у того чи того члена колективу.

Експліцитно, у явному вигляді, сформульованою, норма постає перед носіями мови у кодифікації, що відображає уявлення авторів граматичних посібників та словників про мовну норму. Кодифікація – це фіксація об'єктивно існуючої мовної норми, – сформульована у вигляді правил (приписів) в авторитетному лінгвістичному виданні (типу граматики, підручника, словника) та адресована всім членам мовного колективу. Зі сказаного випливає, що під кодифікацією розуміють не будь-який опис норм даного мовного колективу, а лише опис, звернений до носія мови (або до того, хто вивчає цю мову). Тому, лінгвістичний опис діалекту, адресований фахівцям, не орієнтований на носіїв даного діалекту і, отже, не впливає на їх мовну практику, не є кодифікацією. «На відміну від норми, – як пише В. М. Русанівський, – кодифікація є результатом наукового пізнання закономірностей прояву норми на певному етапі розвитку мови і є зведенням правил про вживання слів і форм (треба було б додати і конструкцій) у всіх стилях літературної мови» [52, с. 123]. Кодифікація існує лише у літературній мові, є письмовою фіксацією її норм.

Норма літературної мови відрізняється від норм інших форм існування мови не тільки кодифікованістю, а й іншими рисами: стильовою стратифікацією; більшою суворістю, категоричністю, усвідомленістю,

більшою стабільністю, більшою обов'язковістю для всіх носіїв. У соціальному плані норма літературної мови, як кодифікована норма, норма, що реалізується у формах книжково-письмового мовлення, в публічному мовленні, в мовленні засобів масової інформації, відрізняється від норм інших форм національної мови своєю престижністю. Як справедливо зазначають лінгвісти, «фактор соціального престижу – важливий позамовний стимулятор і «регулювальник нормативних установлень та оцінок» [37, с. 56].

Кодифікація більш-менш точно відображає сучасну її мовну норму, але, як правило, вона ніколи не буває повністю адекватна мовній нормі. Неадекватність кодифікації літературної норми пояснюється (якщо залишити осторонь як зовнішнє, випадкове суб'єктивізм деяких авторів або просто їх недостатню лінгвістичну кваліфікацію) ретроспективністю кодифікації, її орієнтацією на зразки, хронологічно віддалені від сучасності. Повільність мовних змін і, у зв'язку з цим, зовнішня нерозрізність, уявна мовна ідентичність текстів, розділених п'ятдесяти-сторічним інтервалом, що підтримується до того ж вживанням у жанрах художньої літератури слів, форм і конструкцій, відсутніх у сучасному живому вживанні, але зафіксованих у художніх текстах минулого – все це створює ілюзію «сучасності» текстів, значно віддалених хронологічно від сьогодення часу, і веде до вилучення з цих текстів зразків і ілюстрацій у сучасних граматиках і словниках не тільки в тій (більшій) частині випадків, коли вживання, що ілюструється такими прикладами, не відрізняється від сучасного, але і тоді, коли в сучасній мові відбулися в даному випадку зміни, коли зі старою нормою співіснує нова чи навіть стара норма витіснена новою.

Ілюзія сучасності підтримується у свідомості носіїв мови та тим, що темп змін різний для різних рівнів мови. Тому, наприклад, текст «сучасний» з погляду граматик, може здаватися не відрізняється взагалі від сучасного, незважаючи на відмінності у лексиці. Взагалі, зі сказаним пов'язані труднощі визначення меж сучасної мови. Очевидно, хронологічні рамки «сучасного»

мають бути різними для різних рівнів мови. У загальному вигляді можна сказати, що величина тимчасового відрізка, в межах якого можна знехтувати діахронічними змінами, для кожного рівня обернено пропорційна темпам змін, що відбуваються в явищах цього рівня.

Ретроспективність приписів настільки поширена, що історія заборон відображає певною мірою історію змін у мові. Як писав М.М. Пилинський, «розвиток мов взагалі складається насамперед із змін, які спочатку з точки зору чинної норми сприймаються як помилки» [48, с. 88].

Неадекватність кодифікації реальній нормі є наслідком одного з основних протиріч сучасної багатофункціональної літературної мови – протиріччя між безперервною зміною мови та тенденцією до стабільності її літературної (особливо письмово-книжної) форми. «Мова не тільки історично змінюється, – відзначають дослідники. – Вона одночасно чинить опір будь-якій зміні, прагне зберегти існуючий на даний момент стан [...] У кожній мові існує тенденція до збереження існуючого стану доти, доки якась сила не долає цей природний опір» [48, с. 89]. Особливо сильно ця тенденція до стабільності проявляється у літературній мові. Зміна мови – іманентна його властивість. Жива мова – поки вона жива – не може не змінюватися. «Сучасні лінгвісти всіх напрямів постійно висловлюють думку про те, що зміна властива самому існуванню мови і що варіантність є однією з очевидних особливостей мови» [53, с. 97]. Стабільність мови – ідеал для його письмової форми. Стабільність сприяє насамперед розширенню хронологічних рамок літератури, до якої постійно звертаються, яку читають. Але це протиріччя веде до збільшення відмінностей між усно-розмовною та книжково-писемною формою літературної мови.

Наявність у розвиненій, такій, що має тривалу традицію, літературній мові великої кількості теоретичних описів, практичних граматики, словників привчає тих, хто пише звертатися до цих посібників, відображаючи у своєму письмі рекомендації, що містяться в них (навіть якщо вони розходяться зі своєю мовною практикою пишучого). Друковані видання проходять

подвійний мовний контроль: і самоконтроль автора, контроль видавництва – редакторів, коректорів. Природно, що в кожному окремому випадку обсяг і характер авторської та видавничої мовної правки залежить від багатьох факторів: від того, наскільки сам автор володіє літературною мовою, від більшої чи меншої чуйності до живої мови, від його пієтету перед кодифікованими в граматиках і словниках нормами, від мовної культури редактора та коректора та їх більшого чи меншого ригоризму тощо.

Важливий загальний напрямок: текст правиться з огляду на граматики та словники. Але навіть у тому оптимальному випадку, коли користуються посібниками, виданими в останні роки, слід пам'ятати особливість цих рис, які створюються на матеріалі друкованих видань, що зазнавали редагування на основі рекомендацій попередніх за часом видання посібників.

Вже за своєї появи описи письмової мови відбивають вчорашню мовну практику. Крім того, для таких описів нерідко беруться широкі хронологічні рамки. В наслідок цього письмово-літературна мова лише частково відбиває, процеси, які відбуваються в мові, й у разі коливань (варіантів) норми свідомо орієнтується на зафіксований у посібниках, старий і навіть застарілий варіант.

У такому випадку сучасна норма зазвичай проникає в текст всупереч установкам автора і редактора лише внаслідок їх недогляду.

Зрозуміло, що не у всіх жанрах писемного мовного мовлення контроль однаково суворий. Зокрема, в газетах, у зв'язку з необхідністю швидко давати в набір одержувані матеріали, у зв'язку з наявністю великої кількості текстів, які у разі затримки їх публікації можуть втратити актуальність, цей контроль не може бути таким суворим і ретельним, як в книгах.

Сказане означає, що для вивчення сучасних норм і особливо тенденцій, напрями змін, що відбуваються в мові, важливий матеріал, дають відступи від кодифікованих правил, від рекомендацій граматик і словників: такі відступи в друкованому тексті свідчать принаймні про розходження між

рекоме́ндаціями посі́бників та лінгвістичними навичками не лише автора, а й редакційно-видавничих працівників, які готували це видання.

Відступи від рекомендацій грамати́к, словників, авторитетних посі́бників, особливо випадкові, поодинокі, нерегулярні відступи, можуть бути показником невисокої мовної культури автора. Але такі відступи можуть бути відображенням процесів, що відбуваються в живій мові, формування нової норми, що витісняє стару, зафіксовану в грамати́ках. Для встановлення тенденцій розвитку мови, а в слабких точках системи, у разі варіативності – і для встановлення норми матеріал книжково-письмового мовлення може виявитися недостатнім, що не відображає сучасного стану мови. Важливий матеріал для такого дослідження можуть дати некодифіковані сфери літературної мови, де слабший авторський контроль і немає контролю редактора та коректора. Багато може дати вивчення усної форми літературної мови.

З видів книжково-письмового мовлення найбільш проникними для некодифікованих явищ виявляються, очевидно, газетні тексти, оскільки зазвичай зазнають менш ретельної мовної правки.

У художній літературі, у чуйних до мови письменників відображення живої літературної мови трапляється насамперед як засіб мовної характеристики у репліках персонажів, пор. [29].

Зміни у мові мають еволюційний характер, перехід від старої норми до нової відбувається поступово. Наслідком цього є наявність варіантів і у цьому випадку виникає для носіїв мови проблема норми. «Там, де немає можливостей вибору, немає там проблеми норми» [25, с. 77]. Відношення між варіантами норми складні і різноманітні. Як крайні випадки можливі, з одного боку, – співіснування варіантів у літературній мові, а з іншого, ситуація, за якої тільки один з варіантів уживаний у літературній мові, а інший перебуває за межами сучасного літературного вживання. Можливий, нарешті, такий випадок, коли нормативному вживанню протистоїть варіант, що входить, але ще який увійшов остаточно в літературну мову, або ж такий,

що йде, але ще остаточно вийшов за межі літературної мови. Внаслідок цього в нестабільних ділянках мовної системи, там, де відбуваються її зміни, межі між нормою і ненормою розмиті, між явно нормативними і явно ненормативними явищами пролягає не чітка лінія, а сіра зона, що містить у собі явища, що знаходяться на периферії норми. Саме такі явища становлять найбільші труднощі під час кодифікації, тому що тут завжди є небезпека, з одного боку, відкинути «за інерцією» те, що вже вийшло за межі сірої зони і стало нормою, а з іншого боку, реєструвати як повноправну норму те, що знаходиться у сірій зоні, на межі літературної норми.

Норма в граматиці та словотворі, як правило, регулярна, нормативні утворення – це утворення, що повторюються в мові. На відміну від нормативних одиниць утворення, ненормативні унікальні, поодинокі. Повторюваність у літературному вживанні ненормативних утворень – свідчення початку їх входження в норму. Подібна повторюваність може деякий час реєструватися граmaticами та словниками як помилка, попри реальну мовну ситуацію (див., наприклад, долю словосполучень типу *поп'ять*). Процес входження ненормативного утворення в норму – процес тривалий; нове утворення на шляху до норми проходить низку етапів. У деяких випадках кодифікації реальної норми перешкоджає суспільне засудження нової форми, навіть тими особами, які у своїй мовній практиці вживають цю форму. Коло таких утворень дуже вузьке, але досить стійке. Як справедливо пишуть дослідники, ці форми «стають (якщо вже не стали) нормами повсякденно-розмовного мовлення та мають перспективу з часом стати нормами літературної мови. Однак погляд, що встановився на них, як на нелітературні, «помилкові» форми – в умовах розширення і зміцнення кодифікації – перешкоджає їм шлях (принаймні в найближчі десятиліття) в літературну мову».

Труднощі адекватного опису норми пов'язані з багатоманітням різних, іноді різноспрямованих факторів, що впливають на формування та зміну норми, з ієрархічністю цих факторів, неоднаковою силою їх впливу.

Характеристика значної частини явищ у нормативному аспекті не може обмежуватися розподілом їх за двома рубриками – «правильно» та «неправильно». Необхідна розгорнута, еластична шкала характеристик фактів мови з точки зору їх відповідності або невідповідності літературній нормі – характеристик, що дозволяють врахувати різний ступінь нормативності описуваних явищ і, в необхідних випадках, їх функціонально-стилістичну приуроченість.

Специфічною рисою літературної мови, що відрізняє її від інших форм існування мови (діалекту, просторіччя), є й те, що в ній, крім наявності адресованого носію мови опису мовної норми, існують вироблені традицією правила, рекомендації дотримання якостей хорошого мовлення, або хорошого складу, вимоги точності та логічності мови, вимоги до естетики мови.

«Точність – це така комунікативна якість мови, що виникає як відповідність смислової сторони мови (плану змісту) предметно-речовій дійсності та/або системі понять, що виражаються, і проявляється у використанні слів у повній відповідності з їх мовними значеннями» [42, с. 11]. Вчені формулюють головні умови, що сприяють створенню точної мови: знання предмета мови, знання мови, його системи, особливо лексичної системи, вміння співвіднести знання предмета зі знанням мовної системи та її можливостей у конкретному акті комунікації. На цій основі описуються засоби, що сприяють створенню точної мови. Центральним у розділі є розкриття поняття «правильне слововживання». Це поняття включає знання синонімічних можливостей мови, точний вибір синонімів з синонімічного ряду; вміння автора уникнути мовної неточності; знання та чітке розмежування полісемії; чітке розмежування омонімів; розмежування у вживанні паронімів; добрі знання значень слів вузької сфери вживання. Особливо акцентують на точності терміновживання і проблемі точності в художній мові, пор. [29].

Іншою важливою рисою, що специфічно характеризує літературну мову, є наявність у ній вимог до естетики мови. Найбільш докладно цей аспект розроблено М. М. Пилинським у його монографії «Мовна норма та стиль» [48]. Якщо для художньо-белетристичного стилю тут, як пише М. М. Пилинський у своїй монографії, доведеться обмежитися спільною порадою «вміло» та доречно застосовувати художньо-образотворчі засоби мови, то для наукового, офіційно-ділового, газетно-інформаційного та частково публіцистичного стилю М. М. Пилинський пропонує на рівні лексики такі критерії: вживання слів у їх точному «словниковому» значенні, вживання багатозначних слів у контексті, що одночасно визначає їх значення; домінування коротких слів над довгими; переважання слів, що позначають конкретні предмети, явища, процеси над абстрактною лексикою; переважання дієслів над віддієслівними іменниками (з урахуванням особливостей норм функціонального стилю); переважання слів рідної мови над запозиченими, особливо нещодавно засвоєними. У сфері синтаксису М. М. Пилинський називає такі «критерії гарного стилю»: стислість; дотримання основних загальномовних та функціонально-стилістичних мовних норм, максимально чіткий та логічний граматичний зв'язок між реченнями; домінування стверджувальних конструкцій над негативними. Крім того, у роботі містяться рекомендації щодо словопорядку та пропорційності окремих частин висловлювання.

Тільки літературній мові, причому переважно у її письмовій формі, властива нормалізація, тобто активне втручання у мову чи її оболонку – графіку, орфографію, пунктуацію. Історія нормалізації, історія заборон, що накладаються на вживання тих чи тих лексем, форм і конструкцій, свідчить про те, що коло явищ, у якому нормалізація може реально впливати на літературне вживання, дуже обмежене у розвиненій літературній мові, що має тривалу традицію. Нормалізація відіграє важливу роль на ранніх етапах формування поліфункційної національної мови. Але в українській літературній мові нормалізація можлива у сфері орфографії та пунктуації, в

галузі термінології, а також у галузі тих явищ, які називалися в минулому відступами від гарного мовлення (тавтологія, вживання конструкцій, що допускають подвійне тлумачення тощо).

У сфері графіки, орфографії та пунктуації значну роль відіграють екстралінгвістичні, соціальні фактори. Графіка національної мови, її орфографія та пунктуація формуються та вдосконалюються у процесі формування національної мови. Лінгвіст кодифікує, реєструє, більш-менш адекватно, норми мови, її лексику, словотворення, граматику. Але правила використання графіки, як і сам вибір графічних знаків (літери алфавіту, розділові знаки), правила правопису і пунктуації можуть визначатися як обов'язкові для всіх носіїв мови.

На відміну від норм мови, правила правопису та пунктуації – це те, що кодифіковано, офіційно затверджено, пор. [15]. І якщо в галузі яких-небудь явищ, передбачених правилами, спостерігається невідповідність орфографічної та пунктуаційної практики правилам орфографії та пунктуації – за умови однозначності та несуперечності правил, – то це є показником незнання автором названих правил і оцінюється як орфографічна (або пунктуаційна) помилка.

Випадки свідомого відступу від правил орфографії та пунктуації – явище рідкісне. До них належить, наприклад, зафіксована іноді відсутність у газетних матеріалах, насамперед іноземної інформації, лапок чи тире при введенні прямої мови, особливе оформлення прямої мови (авторські слова, потім двокрапка, після якої з великої літери починається пряма мова).

Причиною коливань, нестійкості написань в орфографічній практиці може бути відсутність правила, що регламентує написання якоїсь форми, або суперечливість правил, що створює можливість різних написань одного слова на основі різних правил.

Літературна мова, особливо в її письмовій формі, багатоадресна, орієнтована на різних одержувачів інформації, тому в ній особливо важливо, щоб повідомлення, що передається відправником, було адекватно сприйнято

читачем, щоб його увага не відволікалася двозначними висловлюваннями, щоб текст не відступав від вимог хорошого складу. Це правила, які «встановлюють чи регламентують вираження смислових та емоційно-експресивних відтінків, різними мовними засобами», правила, дотримання яких «диктується вимогою точності значення, чіткості» емоційно-експресивної оцінки, образної характеристики явища, предмета, поняття» [55, с. 13]. Названі правила не є відображенням об'єктивних норм мови – вони є рекомендаціями щодо оформлення письмової мови, належать не до сфери кодифікації, а до галузі нормалізації, регламентації писемного мовлення.

Правила передбачають, що необхідно остерігатися двозначності, яка може виникнути при віддаленні так званого слабко керованого слова від підпорядкованого слова, уникати в конструкціях з однорідними членами неправильного розташування частин парних сполучників, уникати деяких видів еліптичних конструкцій і т. ін. Значна частина подібних відступів спостерігається в граматично правильних конструкціях. Більше того, деякі правила, наприклад правила, що вимагають усунення двозначності висловлювання або рекомендують уникати тавтології, не пов'язані з певною, конкретною мовою, стосуються гарного мовлення будь-якою мовою. Щоправда, поряд із цим існують і правила, що спираються на норми певної мови (наприклад, правила, що регламентують деякі випадки вживання дієприслівників).

Значну роль відіграє нормалізація й у сфері термінології. Терміни для нових понять створюються фахівцями, багато розрядів термінів затверджуються після їх обговорення, як державні стандарти. Однією з важливих вимог до термінології є відображення у словотвірній системі термінів системності понять. Однак навіть у галузі термінології відчувається стримуючий вплив традиції, збереження старих термінів, що закріпилися в загальному вживанні, і в тих випадках, коли їх вживання суперечить вимогам умотивованості.

Отже, з вище зазначеного випливає, що можливості нормалізації обмежені сферою графіки, орфографії та пунктуації, сферою термінології та номенклатури. Нормалізація охоплює також коло граматично правильних конструкцій, вживання яких (особливо у письмовій літературній мові) небажане тому, що створює перешкоди у сприйнятті тексту.

1.2. Мовна норма і мовна практика

«Узус обмежує використання мовних одиниць та їх поєднань; живі потреби мовного вживання змушують постійно проривати ланцюг цих обмежень, використовуючи можливості, закладені в мовній системі. Наприклад, узус забороняє форми множини *тріски, трісками, тріск* на позначення риби. Можна використовувати звороти *рибина тріски, рибинами тріски, рибин тріски*, але вони надто довгі, важкі для невимушеного побутового мовлення (і можуть у ньому вживатися лише жартівливо). Потреби мовного спілкування і забороняють, і водночас змушують використовувати ці форми (адже суворе виконання мовних заборон відповідає певній потребі спілкування)» [28, с. 67].

Термін «узус» ужитий тут практично як синонім терміна «норма», на це вказують такі характеристики, що містяться в наведеній цитаті: узус обмежує, ланцюг обмежень (накладених узусом), узус забороняє, виконання мовних заборон (диктованих узусом); як відомо, обмеження та заборони – це функції мовної норми. Очевидно, така синонімія спричинила те, що у роботах інших дослідників, які розвивали теорію О. Н. Синявського, ця антиномія іноді називається антиномією системи та норми (див., наприклад [22; 35; 42; 43]).

Наскільки виправданим є вживання термінів «узус» і «норма» як синонімів? Чи не позначають вони щось хоч і близьке, але все ж таки істотно різне?

Перш ніж відповісти на ці питання, розглянемо розуміння мовної норми у сучасній лінгвістиці.

Термін норма часто використовується у двох значеннях – широкому та вузькому.

У широкому значенні під нормою мають на увазі традиційно і стихійно сформовані способи мовлення, що відрізняють цей мовний ідіом від інших мовних ідіомів. У цьому розумінні норма близька до поняття узусу, тобто загальноприйнятих, усталених способів використання цієї мови. Так, можна говорити про норму стосовно територіального діалекту: наприклад, нормальними для діалектів північного наріччя є дифтонги, а для південно-східного – вони поза нормою. По-своєму нормативний і будь-який із соціальних чи професійних жаргонів: наприклад, те, що використовується в торговому арго, буде відкинуто як чуже тими, хто володіє жаргоном теслярів; усталені способи використання мовних засобів існують в армійському жаргоні та жаргоні музик-«лабухів», і носії кожного з цих двох жаргонів з легкістю відрізнять чуже від свого, «нормального», тощо.

У вузькому значенні норма – це результат цілеспрямованої кодифікації мови. Таке розуміння норми нерозривно пов'язане з поняттям літературної мови, яку інакше називають унормованою, або кодифікованою. Територіальний діалект, міське просторіччя, соціальні та професійні жаргони не піддаються кодифікації, і тому до них не застосовується поняття норми у вузькому значенні цього терміна. Тут відзначимо, що одним із перших в лінгвістичній науці двоєке розуміння норми (дескриптивне – те, як кажуть, як заведено говорити в даному суспільстві, і прескриптивне – як треба, як правильно говорити) висунув уругвайський лінгвіст Е. Косеріу: у широкому сенсі «норма відповідає не тому, що «можна сказати», а тому, що вже «сказано» і що за традицією «говорять» в суспільстві, що розглядається» (див. [40, с. 59]), а у вузькому сенсі норма – результат цілеспрямованої діяльності суспільства з відбору і фіксації певних мовних засобів як зразкових, що рекомендуються до вживання. Близьке до цього розуміння норми можна знайти й у працях представників Празького лінгвістичного гуртка (наприклад, Б. Гавранка, О. Єдлички).

Виходить, що стосовно некодифікованих сфер мови ми можемо вживати терміни «узус» і «норма» недиференційовано: те, як заведено говорити, скажімо, на даному діалекті, – це мовний звичай, узус, але це і діалектна норма, що відрізняє його від інших діалектів. Однак щодо кодифікованої підсистеми, якою є літературна мова, така байдужість у використанні термінів «узус» і «норма» явно не виправдана: одна справа, як наказують вживати мовні засоби словники та граматики (норма), та інша – як у повсякденному мовному спілкуванні дотримуються цих приписів носії літературної мови (узус, мовна практика). Розбіжність нормативних прескрипцій і мовної практики більш-менш очевидна, і сучасне усне і письмове мовлення надає нам безліч прикладів такої розбіжності.

Зі сказаного випливає, що стосовно літературної мови корисно розрізнити (в рамках аналізованої антиномії) три сутності: систему, норму і узус. При цьому в понятті норми треба мати на увазі два зазначені вище сенси – широкий і вузький: 1) норма як результат традиції, як багаторічний звичай використовувати мовні одиниці та їх поєднання і 2) норма як результат кодифікації, як сукупність приписів, що стосуються уживання мовних одиниць.

З можливостей, які містяться в системі мови, літературна норма добирає такі, які найбільшою мірою задовольняють потребам мовної комунікації. Норма в першу чергу – це вибір (із безлічі системних можливостей – таких, які оптимальні для тих чи інших умов спілкування) і лише в другу чергу – заборона, обмеження використання тих чи інших мовних засобів (як «дозволених» системою, так і таких, що перебувають за її межами). Заборона (того чи іншого способу вимови, тієї чи іншої форми слова, синтаксичної конструкції тощо) – лише наслідок вибору: обравши одну з дозволених системою можливостей, носій мови забракує, відкидає інші як такі, що не відповідають комунікативному завданню.

Літературна норма поєднує в собі і мовну традицію, і кодифікацію, що багато в чому ґрунтується на цій традиції. Тим самим літературна норма

протиставлена, з одного боку, системі (не все, що допускає мовна система, схвалено нормою), а з іншого – мовній практиці: у мовній практиці цілком звичайні більші чи менші відхилення як від традиційної норми, так та від тих нормативних приписів, які містяться в граматиках та словниках.

Мовна практика може сприяти не тільки проникненню в нормовану мову нових для літературної мови одиниць, а й зміцненню в ньому нових моделей – словотворчих, синтаксичних та інших. Наприклад, численні лексичні запозичення з інших мов, головним чином з англійської, що розширили нормативний український словник наприкінці ХХ століття, сприяють тому, що активізуються структурно нові типи слів. Такі, наприклад, деякі словосполучення із так званими аналітичними прикметниками – на кшталт *бізнес-план*. Треба сказати, що творення подібних словосполучень – явище не нове для української мови, їх масове виникнення (на основі скорочень типу *парт-*, *проф-*, *сов-* тощо) відноситься ще до 20-х років ХХ ст.; граматичні властивості аналітичних прикметників досить добре вивчені (див. насамперед роботи В. М. Русанівського, який запропонував і сам термін «аналітичні прикметники» – [52]). У більшості випадків аналітичний прикметник становить собою незмінну одиницю (*аудіо-*, *біо-*, *відео-*, *гідро-*, *кардіо-*, *космо-*, *нарко-*, *шоу-* тощо), і препозитивне приєднання її до повнозначного слова – явище цілком природне, аналогічне тому, як приєднуються до означуваних слів звичайні, змінювані означення-прикметники. Однак коли як аналітичні прикметники виступають слова, які можуть існувати й у вигляді іменників, що відмінюються (*бізнес*, *Інтернет*), то може йтися не тільки про утворення словосполучень з аналітичними прикметниками (*бізнес-план*, *інтернет-карта*), але і про більш традиційні для системи українського синтаксису генітивні словосполучення (*план бізнесу*, *карта Інтернету*) або про прийменниково-відмінкові конструкції (*план по бізнесу*, *карта для Інтернету*), крім того, цілком у дусі мови вжити і відносний прикметник, утворений від такого іменника (*бізнесовий план*,

інтернетна карта), але ні сучасна мовна практика, ні літературна норма не скористалися повною мірою можливістю утворення таких прикметників.

Під іншомовним впливом виникають конструкції, не характерні для українського синтаксису. Наприклад, поява форм множини у іменників, які традиційна норма наказує вживати переважно в однині: *гонка озброєнь* (пор. англ. *arms race*), *мирні ініціативи* (пор. англ. *peace initiatives*) тощо. Професійно-технічна мова стала джерелом таких конструкцій, як *перевірка ємностей на герметичність*, *буріння свердловин на воду*, сфера військово-ділової мови – конструкцій *наказ на наступ*, *завдання на похід* та під. (Див. [27]).

Ще більш показовим є тиск узусу на норму в галузі орфографії. Наприклад, повернення в написанні низки слів, що відносяться до релігійної сфери, до старої, дореволюційної норми – з великої літери: *Бог*, *Богородиця*, *Різдво*, *Великдень*, *Стрітення*, *Біблія* та ін. – відбулося спочатку в письмовій практиці кінця ХХ століття, а вже потім це було затверджено як обов'язкову орфографічну норму, про інші випадки співвідношення традиційної орфографічної норми та узуальних нововведень, а також про можливість співіснування орфографічних варіантів див. у статті [14].

У періоди зміцнення мовних традицій – що, безсумнівно, пов'язано з певною соціальною, політичною і культурною стабілізацією суспільства – фільтрувальна мережа нормативної кодифікації стає більш щільною, і тоді ненормативне, але при цьому досить широко представлене в узусі з великими труднощами потрапляє в літературну мову. Наприклад, у 30-ті роки ХХ ст., коли формувався «радянський мовний стандарт», який дожив «до падіння радянського режиму» [60, с. 15], літературна норма відкидає імперфективні дієслівні форми, що утворюються від двовидових дієслів: *мобілізувати*, *організувати* та ін., хоча у 20-ті роки ХХ ст. вони були дуже уживані у просторіччі, а й у літературній промові і мали певні соціальні перспективи зміцнитися у нормативному мові.

Взаємовідношення мовної норми і мовленнєвого узусу не завжди антиномічні, тобто не завжди мають форму конфлікту, вирішуваного неодмінно на користь якоїсь із сторін. Варіативність, співіснування, з одного боку, мовних засобів, освячених традицією і закріплених у нормі шляхом її кодифікації, і, з іншого, мовних засобів нових, які йдуть із мовної практики, також становить собою форму взаємовідносин норми і узусу. Незважаючи на те, що літературна норма, як це давно визнано її дослідниками, сувора і консервативна, вона допускає спільне функціонування варіантів однієї і тієї ж мовної одиниці.

Варіювання мовних одиниць у межах норми має кілька типів:

1) вільне: Р. в. одн. (*солі* і *соли*), Д. в. множ. (*штанám*, *штáням*), О. в. множ. (*штаньмі*, *штанáми*, *штáнями*), М. в. множ. (*на воротах*, *на воротях*);

2) семантично зумовлене: М. в. української мови має дві під грами M1 та M2 відповідно до наборів флексій, що спостерігаються з групою прийменників *в/у*, *на*, *при*, *по* (не просторове значення) (*на столі*, *на столові*; *на браті* *на братові*; *у вікні*) і з прийменником *по* в просторовому значенні (*по столу*, *по столі*; *по брату*; *по вікну*);

3) стилістично зумовлене: *підожди*, *подержи*, *туточки*, *такочки*, *будь ласочко* (розм.) – *почекай*, *потримай*, *тут*, *так*, *будь ласка* (нейтр.), *гуля*, *пита* (розм.) – *гуляє*, *питає* (нейтр.), *великая*, *великеє*, *великії* (книжн.) – *велика*, *велике*, *великі* (нейтр.);

4) професійно зумовлене: *компас* – *компас* (у мовленні моряків), *швабра* – *машка* (у мовленні моряків), *корабель*, *судно* (торговельні) – тільки *судно* (у мовленні моряків), *плавати*, *ходити* – тільки *ходити* (у мовленні моряків);

5) соціально зумовлене: *цькування*, *звичайний*, *людина*, *сором* (скажуть пересічні носії мови) – *булінг*, *дефолтний*, *чувак*, *кринж* (скажуть носії молодіжного сленгу);

б) територіально зумовлене. Цей тип варіювання літературної норми визнається далеко не всіма дослідниками. Однак мовна дійсність розходиться з цією точкою зору на літературну норму. Дослідження останніх десятиліть переконливо показали, що українська літературна мова існує у певних локальних варіантах, що характеризують головним чином фонетику, акцентуацію, інтонацію, а також словозміну та лексику (одиниці інших сфер мови схильні до варіювання меншою мірою). Так, для мовлення носіїв літературної мови низки міст Західної України (Львів, Івано-Франківськ) відрізняється від мови київської інтелігенції.

Найбільш «слабкою ланкою» серед цих шести груп варіантів, що допускаються літературною нормою, є перша група: вільна варіативність постійно відчуває тиск з боку норми, яка в принципі неохоче допускає функційно не виправдану дублетність мовних одиниць (пор. засноване на цій властивості норми визначення поняття літературної мови – в [35]). Термін існування нічим не зумовлених варіантів у літературній мові відносно короткий: такі варіанти постійно «розходяться» до інших груп, де варіативність визначається тими чи іншими умовами. Наприклад, акцентна варіативність слова *завжди* має чітко виражену тенденцію перейти в інший тип варіювання – соціально зумовлений: *завжди* вважають за краще говорити переважно представники інтелігенції старшого покоління, а *завжди* – варіант молодший і соціально слабо маркований; схожа тенденція у розподілі акцентних варіантів слова *договір* (наголос першому складі – молодший і, можливо, ще просторічний, але широковживаний, а *договір* відзначається переважно у мові інтелігенції старшого покоління).

В цілому варіанти, що співіснують у літературній мові, функційно і комунікативно рухливі: їх використання залежить від сфери і стилю спілкування, від соціальної та професійної приналежності того, хто говорить, від його комунікативних намірів (наприклад, чи говорить він серйозно або хоче пожартувати) і здатності перемикатися з однієї манери мовного спілкування на іншу (наприклад, з професійної мови загальнолітературною

мовою) і від деяких інших факторів (див. про це, зокрема, в роботах [12; 16; 22; 57; 59]).

У процесі оновлення норми певне значення має поширеність, частота того чи іншого нововведення в мовній практиці, хоча роль цього чинника не можна перебільшувати: поширеною, масовою може бути і явна помилка (пор., наприклад, вимова типу *інцидент, безпрецедентний, індіфікація* що дуже часто зустрічається навіть у публічній мові, зокрема, в журналістів). А. А. Москаленко півстоліття тому справедливо зауважив: «Навіть якщо дев'яносто відсотків говоритимуть *документ*, це не може стати літературною нормою» [43, с. 55].

Однак у разі не настільки контрастних відмінностей мовного факту, що знову з'являється, від традиційно використовуваної мовної одиниці нове може набувати широкого поширення і набувати визнання у більшості мовців, і обидві форми – стара і нова – можуть тривалий час співіснувати в межах літературної норми. Сучасні словники та довідники дають рясні приклади варіативних вимовних і акцентних норм: *до́говір, жа́ло, кла́довище, по́милка; ба́йдуже і байду́же, за́вжди і завжди́; весня́ний і весняний, світа́нковий і світанко́вий, пові́тряний і повітря́ний, я́сний і ясний, уві́гнутий і увігну́тий; про рідкісне явище треба говорити *феномен* (наголос *феномен* не рекомендується), а стосовно володіє винятковими, рідкісними якостями людині можна вживати і ту й іншу акцентну форму [хоча в живій мові наголос на другому складі, мабуть, велика рідкість]. Поступово один із варіантів витісняє свого конкурента.*

У оновленні норми, у її зміні під впливом мовної практики важливе також соціальне і культурне середовище, в якому те чи інше нововведення набуває поширення. У загальному випадку: чим вища «суспільна вага» тієї чи іншої соціальної групи, її престиж у суспільстві, її культурний рівень, тим легше ініційовані нею мовні нововведення набувають поширення в інших групах носіїв мови (пор. поняття соціального статусу, соціального престижу та престижної мовної форми, використовувані Ю. Шевенльовим для

пояснення їм фонетичних змін, – див. [68]). Однак протилежне не завжди вірне: те, що народжується в неprestижному, соціально низькому і малокультурному середовищі, може, звичайно, зберігатися в цьому середовищі, не виходячи за його межі, але може — і нерідко! — проникати у мову інших соціальних груп, зокрема й у мовну практику носіїв літературної мови. Порівняйте зауваження, засноване на аналізі інноваційних процесів в англійській літературній мові та в англійських діалектах: незважаючи на опір кодифікованої мови новаціям, що йдуть з субстандартних джерел, «існує й протилежний шлях поширення інновацій – "знизу вгору", тобто з субстандартних різновидів мови до літературної мови. Внаслідок цього процесу відбувається сублімація субстандартних мовних форм та його закріплення в узусі, санкціонованому нормами літературної мови» [60, с. 48].

Подібні процеси спостерігаються й в українській мові.

Так, зазвичай «законодавцем мод» у сфері української літературної вимови і слововживання вважається інтелігенція, покликана бути основним носієм мовної культури цього суспільства. Однак вимовні, граматичні та лексичні зразки, прийняті в соціальних групах з високим рівнем загальної та мовленнєвої культури, не завжди мають перевагу (при входженні в загальний мовний обіг) перед зразками, звичними для соціального середовища з нижчим рівнем культури. Наприклад, відомо, що слово *дворушник* увійшло в літературну мову з жебрацького аргю (спочатку так називали жебрака, який збирав милостиню двома руками), *животрепетний* – з мови торговців рибою, *дрібнотравчастий* – з мови мисливців – див. про це в роботах [7; 8; 18; 19; 52].

У сучасній літературній мові набувають поширення факти, що йдуть з некодифікованих мовних сфер – головним чином, з просторіччя і жаргонів, і традиційно-нормативні одиниці поступово витісняються новими. Наприклад, жаргонні слова *чувак*, *тусовка*, *розборка*, *відкат*, *оборудка* трапляються у мовленні тих, кого суспільство звикло вважати зразковими носіями літературної норми; багато хто не помічає, що мода говорити неправильно

листопад з'явилася під впливом ідіолекту відомого політика, не філолога, але носія української мови.

У подібних випадках узус нехтує нормативними рекомендаціями та заборонами, і мовна практика приходиться у суперечність із мовною традицією та із приписами кодифікаторів.

На особливу розмову заслуговують свідомі відхилення від норми, які, зокрема, можуть спиратися на нереалізовані можливості мовної системи або використовувати нетрадиційні, не характерні для літературної мови засоби. Навмисне порушення норми зазвичай робиться з певною метою – іронії, глузування, мовної гри. В цьому випадку перед нами не помилка, не узуальне нововведення, що вступає у суперечність із прийнятою нормою, а мовний прийом, що свідчить про свободу, з якою людина використовує мову, свідомо – з метою пожартувати, обіграти значення або форму слова, скаламбурити тощо – ігноруючи нормативні установки. Одним з найпоширеніших прийомів мовної гри є стилістично контрастне використання різного роду розхожих штампів – газетних кліше, зворотів будь-якої професійної мови, канцеляризмів тощо: *Щороку він боровся за врожай на цій грядці* (з газети). Свідоме обігравання фразеологізмів, навмисне відхилення від їхнього нормативного вживання — також один із прийомів мовної гри: *Він з'їв у цій справі не одного собаку; Вони жили на широку, але босу ногу; піар під час чуми* (із друку).

Отже, мовна норма має різну природу в кодифікованих та некодифікованих підсистемах мови. У некодифікованих вона дорівнює узусу – традиційно вживаним мовним одиницям і способам поєднання їх одне з одним. У кодифікованих підсистемах, і насамперед у літературній мові, норма поєднує у собі традицію та цілеспрямовану кодифікацію. Норма як сукупність традиційно використовуваних мовних засобів і правил їх поєднання протиставлена системі мови (як комплексу можливостей, з яких норма реалізує лише деякі), а норма як результат цілеспрямованої кодифікації може входити в суперечність з мовленнєвою практикою, в якій

спостерігається як дотримання кодифікаційним приписам, так і порушення їх. Мовна діяльність носія літературної мови перебігає в постійному (але при цьому зазвичай не усвідомлюваному) узгодженні мовних дій з можливостями системи, з тим, що приписують словники та граматики даної мови, та із загальноприйнятими на даний час засобами та способами її використання (мовленнєвою практикою, узусом).

1.3. Мовна норма і літературна мова

Усвідомлення суспільної важливості літературної мови та тривога про її долю природно ведуть до формування цілеспрямованої мовної політики. Цю ланку сучасного наукового світогляду прийнято називати вченням про культуру мови. І хоча вчення про культуру мови не склалося ще як самостійна наукова дисципліна, зараз все ж таки можна говорити про основні завдання та об'єкт цієї гуманітарної галузі пізнання. Культура мови включає в себе, по-перше, вимогу правильності мови, знання та дотримання мовних норм (норм вимови, наголосу, слововживання тощо), по-друге, прагнення виразності, найбільшої ефективності висловлювання (тут призначення культури мови змикається із завданнями стилістики мови). Думка про розмежування двох сторін поняття, що розглядається, належить у мовознавстві відомому вченому О. Н. Синявському. «Поняття культури мови, – писав він, – можна тлумачити в подвійному значенні, залежно від цього, чи будемо ми мати на увазі одне лише правильне мовлення чи також мовлення вміле, майстерне» [55, с. 11]. Культура мови передбачає, таким чином, не тільки правильне, а й доречне (як тепер кажуть, оптимальне) використання мовних засобів у певній мовній ситуації.

Поняття «культура мови» не зводиться до дріб'язкової опіки та гонитви за окремими потворними слівцями та безграмотними зворотами. Метод відбору слів і виразів, встановлення чинних норм літературного слововживання та практичні рекомендації (представлені в словниках,

граматиках та навчальних посібниках) повинні ґрунтуватися на науковому осмисленні мови як об'єктивного і безперервного еволюційного феномена.

Боротьба за культуру мови завжди ведеться наче на два фронти: проти тих, хто безоглядно засмічує літературну мову непотрібними і навіть шкідливими нововведеннями, і проти тих, хто вперто чинить опір всьому новому, незвичному, але в той же час прогресивному і корисному. Збереження цінностей, що ґрунтуються на мовній традиції, – одне із завдань вчення про культуру мови. Але літературно-мовні традиції – це скарб, але не комора зі застарілими слівцями і словосполученнями. Традиція – те, що вийшло з минулого, живе та продовжує служити нам. Але безуспішно чіплятися за ідеали минулого, поклонятися старій мові як недоторканному кумиру. При нормативній оцінці сучасного мовлення недоречні ні велеречиві захоплення, ні гнівні і більш упереджені засудження. Позитивна програма мовної політики та вдосконалення мовної культури може бути сформована тільки на основі спокійного та вдумливого дослідження, об'єктивно-історичного аналізу конкретних мовних фактів.

Все це має пряме відношення до викладання української мови у школі. Немає необхідності доводити, наскільки велика роль школи у підвищенні культури мови, у засвоєнні норм літературної мови, особливо зараз, у період загальної перебудови ідеологічного виховання. Школа – основний канал свідомого впливу на мовну практику. Саме у стінах школи виправляються та шліфуються мовні навички, тут формується правильна літературна мова [9].

Однак середня школа (як, втім, і вищі навчальні заклади) не має поки ні чіткої програми, ні посібників для вивчення важких і спірних фактів сучасного слововживання. У шкільному викладанні не завжди враховується діалектика мовного розвитку. Мова нерідко представляється як щось статичне і постійне, а її норми – вічними і непорушними [9].

Відомо, що для української літературної мови характерна неоднакова обов'язковість (жорсткість) і стійкість норми, широта її дії. Вчителю-словеснику необхідно знати як найбільш вразливі і проникні ділянки

сучасного слововживання, а також враховувати основні напрями у розвитку української мови. Для нормативної оцінки суперечливих випадків сучасної мови часто недостатньо чинного у школі мірила: «правильно» – «неправильно». У літературній мові є тисячі варіантів, які виникають внаслідок розвитку мови і відображають тимчасове співіснування старої та нової якості. Часто трапляється, що обидва варіанти відповідають вимогам норми, допустимі в межах літературної мови, але мають певну функціональну своєрідність. Характеристика цих особливостей – нелегке, але дуже важливе завдання навчання рідної мови.

Тривалий час серед мовознавців побутувала думка, що будь-яка літературна мова є суто штучним утворенням. Деякі вчені порівнювали її навіть з оранжерейною рослиною. Вважалося, що літературна мова далека від живої (природної) мови і тому не представляє значного інтересу для науки. Нині такі погляди повністю зжиті. Літературна мова, будучи продуктом тривалого і складного історичного розвитку, органічно пов'язана з народною основою. Щоправда, іноді звужено представляють коло людей, яких називають «майстрами слова», маючи на увазі виключно письменників і вчених. Насправді ж у процесі обробки народної мови беруть участь і громадські діячі, публіцисти, вчителі та інші представники української інтелігенції. Хоча, звичайно, роль письменників і поетів у цій справі найбільша.

Літературною мовою називають історично сформовану вищу (зразкову, оброблену) форму національної мови, що володіє багатим лексичним фондом, упорядкованою граматичною структурою і розвиненою системою стилів. Зближуючись на різних етапах свого розвитку то з книжково-писемною, то з розмовно-усною формою мови, українська літературна мова ніколи не була чимось штучним і зовсім далеким від народної мови. У той самий час з-поміж них не можна ставити і знак рівності. Літературній мові притаманні особливі властивості. Серед її основних ознак виділяються такі:

1) наявність певних норм (правил) слововживання, наголосу, вимови і т. д. (причому, норм суворіших, ніж, скажімо, у діалектах), дотримання яких має загальнообов'язковий характер незалежно від соціальної, професійної та територіальної приналежності носіїв даної мови;

2) прагнення до стійкості, до збереження загальнокультурної спадщини та літературно-книжних традицій;

3) пристосованість не тільки для позначення всієї суми знань, накопичених людством, але й здійснення абстрактного, логічного мислення;

4) стилістичне багатство, що полягає у різноманітті функціонально виправданих варіантних і синонімічних засобів, що дозволяє досягати найбільш ефективного вираження думки в різних мовних ситуаціях [34; 40; 42].

Зрозуміло, ці властивості літературної мови з'явилися не відразу, а в результаті тривалого та майстерного відбору найбільш точних та вагомих слів та словосполучень, найбільш зручних та доцільних граматичних форм та конструкцій. Цей відбір, здійснюваний майстрами слів, поєднувався в них з творчим збагаченням і вдосконаленням рідної мови.

Тому й не дивно, що структура національної мови донедавна і будувалася в основному на протиставленні: «літературна мова» – «територіальні діалекти». Однак зараз соціальна база української літературної мови незрівнянно розширилася. Докорінні зміни суспільного ладу, загальної освіти, масовий друк, радіо, телебачення зробили літературну мову істинно всенародним надбанням, головним засобом мовного спілкування переважної частини населення. З іншого боку, йдуть у минуле, нівелюються територіальні діалекти. По суті вони не тільки перестали бути живильним середовищем для літературної мови, але зараз вже в найглухішому селі важко відшукати старих старожилів, які зберегли діалектну мову в чистому вигляді. Сільська молодь практично вже забула свій діалект і розмовляє літературною мовою лише з деякими фонетико-

морфологічними особливостями і порівняно рідкісними вкрапленнями обласних слів.

Отже, соціальні перетворення на післяреволюційний період істотно змінили структуру української літературної мови, що найяскравіше виявляється у втраті колишньої опозиції: «літературна мова» – «територіальні діалекти». Виникає природне питання: чому ж зараз протистоїть українська літературна мова, що є, так би мовити, її антиподом?

Навряд перспективно шукати протиставлення українській літературній мові в особливостях мовлення соціальних груп сучасного суспільства. Своєрідність професійної мови наших днів лише на перший погляд здається чимось принципово значним. Насправді ж її специфіка має не якісний, а кількісний характер і обмежена набором вузькоспеціальної лексики, особливостями наголосу у кількох десятків слів, утворенням деяких граматичних форм та синтаксичних конструкцій.

Як показали результати проведених обстежень ступеня уживаності різних мовних форм у сучасних носіїв української мови, кількісна відмінність у перевазі фонетичних, акцентних і морфологічних варіантів серед соціальних груп порівняно невелика. В історичному плані соціально-професійна зумовленість застосування варіантів загальноживаних слів, як і територіальні особливості вимови і наголосу, зазнає тенденції до зменшення, поступово замінюючись ситуативною залежністю. Мовна своєрідність соціально-професійних груп сучасного суспільства залишається досить суттєвою лише у плані лексичної спеціалізації (закріпленість професійної термінології). Однак одна ця обставина ще не може бути підставою для висунування особливостей мовлення соціальних груп як принципового протиставлення літературній мові (якою було раніше протиставлення: «літературна мова» – «територіальні діалекти»).

Неправильно було б вважати основним антиподом української літературної мови й сучасні жаргони (хоча, звичайно, вони знаходяться за межами літературної мови). Втім, зараз практично немає жаргонів у

вузькому, буквальному сенсі цього слова. У минулому соціальною основою жаргонів (тобто відокремлених і замкнутих мовних систем) були декласовані елементи або представники келійних, засекречених професій (злочинський жаргон, жаргон жебраків, торговців і т. д.). Незрозумілий недосвідченому слуху набір слів створювався зазвичай з метою конспірації, збереження таємниці ремесла. Такі жаргони померли, зникли разом з громадським укладом, що їх породив (правда, деякі «уламки» колишніх жаргонів збереглися в літературній мові, наприклад: *дворушник*, що буквально «протягує дві руки за милостиною», з мовлення жебраків; *халтура*, буквально – поминальна служба, з мови старого духівництва). Те, що спостерігається в наш час, не є замкнутою мовною системою, і правильніше було б позначати це не жаргоном, а жаргонною (або жаргонізованою) лексикою. Ці слівця як «інкрустації» звичайної літературної мови, на жаль, ще використовуються в деяких верствах сучасної молоді (пор. *залізно, кльово, чувак, баланда, не фонтан* тощо).

Про необхідність очищення мови від «паразитивного мотлоху» подібного роду писало чимало лінгвістів, пор. [14; 15; 40; 65]. Звісно, боротьба проти жаргонізмів не втратила гостроти й у наш час. Однак не слід перебільшувати їх небезпеку для літературної мови. Захоплення жаргонними слівцями – це наче «дитяча хвороба» у мові. Їх існування в мові, як і в будь-якої моди, зазвичай недовговічне. Причини поширення нових жаргонних слів, цієї привабливої для певної частини молоді словесної піни, криються в гонитві за уявною образністю, оригінальністю мови. Прикметно, що особливо завзятими шанувальниками жаргону виявляються ті, у кого недостатня літературна начитаність і бідний власний словниковий запас. Шлях очищення мови від жаргонного лушпиння не в диктаторській забороні, а в збагаченні мовлення молоді істинними цінностями вітчизняної та світової культури [40].

Сучасна українська літературна мова протистоїть не реліктовим проявам територіальних діалектів і мовним особливостям окремих соціально-

професійних груп (зокрема і молодіжному «жаргону»), а ширшому колу мовних фактів, які можна було б назвати «ненормована мова». Норма – основна ознака літературної мови. Все, що не відповідає нормі, є відступом від загальноприйнятих правил, належить до ненормованого мовлення.

Коло явищ, що охоплюється поняттям «ненормована мова», дуже широке і генетично неоднорідне. До неї входять: а) залишкові елементи діалектного, або, точніше, напівдіалектного характеру (наприклад: *плотить* замість *платить*); б) архаїчні форми, які були в минулому зразками слововживання, але перестали відповідати нормі; в) особливості соціально-професійних наріч; г) новоутворення, що не визнаються нормативними внаслідок негативної суспільно-естетичної оцінки; г) жаргонізми та інші слова, що знаходяться за межами літературної лексики [40].

Особливо слід зупинитися на понятті «просторіччя». Цей термін у сучасних дослідженнях та словниках української мови [17; 56] продовжує застосовуватися у двох значеннях. Під ним розуміється один із стилів літературної мови з притаманним йому особливим колом слів і форм, що сприймаються на тлі інших стилів (наприклад: *дубасити, лоботряс* тощо). Такі факти називають «літературним просторіччям». Але іноді терміном «просторіччя» називають і ті явища, які не входять в літературну мову, належать ненормованій, малограмотній мові (наприклад: *тролебус* замість *тролейбус*, *інженера* замість *інженери* і т. п.). Ця двозначність терміна «просторіччя» відзначається й у спеціальних словниках. Видається, проте, що з метою більшої термінологічної точності «просторіччям» слід називати лише стилістично знижені (грубувати, але нерідко виправдані контекстом мовлення) факти літературної мови (*башка, пузо, жерти, дрихнути* і т.п.), відмежовуючи їхню відмінність від тих явищ, які перебувають за межами літературної мови (ненормована мова, жаргонізми тощо).

Зміна соціальної бази, складу носіїв літературної мови призвела до інших істотних перетворень її структури. Змінилося соціальне та естетичне сприйняття мови. Пішли в минуле і снобістське милування словом, і

зневажливо панське ставлення до народної мови, властиве окремим колам рафінованої дореволюційної інтелігенції. Культурою опанували широкі верстви населення.

Наслідком цього стала демократизація літературної мови, зближення її з розмовно-просторічної стихією та професійною мовою. Сучасні дослідники пишуть про стилістичної нейтралізації, тобто розширення складу нейтральної лексики за рахунок стилістичного знебарвлення суміжних лексичних шарів. Правда, інші слова, які в минулому не мали стилістичного забарвлення (наприклад, *пузо*), перейшли в розряд просторічних, проте основний, магістральний шлях розвитку української літературної мови полягає в зближенні книжного та розмовного стилів (що, природно, не виключає збереження стилістичної приуроченості у багатьох тисяч слів та їх варіантів).

Зміни у соціальній базі та структурі української літературної мови позначилися на загальних принципах та способах оцінки мовних фактів. Якщо раніше основною ознакою була, так би мовити, просторова характеристика (де, на якій території або в якій соціальній групі так кажуть), то тепер все більш істотною стає функціональна характеристика (з якою метою, в якій ситуації так говорять). Від територіально-соціальної відокремленості наша мова рухається до єдиної, взаємопов'язаної та раціональної системи функціонально навантажених елементів.

1.4. Мовна норма і різні мовні стилі

В цілому часткові, функціонально-стильові або стилістичні норми, на відміну від загальної мовної норми, мають значно меншу обов'язковість і чіткість кордонів. Проте норми функціонального стилю неоднорідні: їх ядро становлять норми достатньо строгі, периферійні ж норми дійсно факультативні і менш чіткі. Так, наприклад, науковому стилю абсолютно протипоказаний типовий для розмовно-побутового стилю порядок слів, однак окремі розмовні елементи лексики в ньому допустимі [59]. Норми одних стилів, наприклад наукового та розмовно-побутового, чітко

протиставлені один одному; норми інших стилів, наприклад наукового та офіційно-ділового, можуть мати значно менше відмінностей.

Так, для наукового стилю обов'язковою є повнота синтаксичної структури, межі речення можуть бути досить значними; розмовно-побутовому стилю, навпаки, властива неповнота, при цьому як на синтаксичному, так й інших рівнях; довжина речень обмежена. У науковому тексті порядок слів підпорядкований логічному принципу, варіанти словорозташування обмежені.

У розмовному мовленні порядок слів, відбиваючи її емоційно-експресивний характер, може мати різні варіанти, зокрема й розташування компонентів словосполучення у віддаленні один від одного. У науковому мовленні переважають слова із абстрактним значенням, у розмовному – із конкретним значенням. Прямо протилежними є й умови функціонування зазначених стилів: опосередкованість спілкування та ретельна підготовленість – у науковому, безпосередність спілкування та непередготовленість – у розмовно-звичайному. Розрізняються вони і формою вияву. Первинною, а іноді й єдиною формою більшості наукових жанрів є письмова форма, первинною формою розмовного стилю (якщо не брати до уваги жанр побутових листів, який деякі вчені відносять до розмовного стилю) – усна форма, а її письмове відображення в художній літературі не є дзеркальним [59].

Норми офіційно-ділового стилю, частково збігаючись із нормами наукового стилю, особливо на рівні синтаксису, дуже суттєво відрізняються від останніх. У офіційно-діловому стилі дуже сильна тенденція до стандартизації вислову, що охоплює як окремі мовні засоби, так і цілі жанри даного стилю (суворо встановлені форми документа). Офіційно-діловому стилю категорично протипоказані такі елементи «пожвавлення» мови і особливо образності, як стилістично знижена лексика, порівняння, метафори, уособлення, які у відомих межах мають місце в окремих різновидах наукового стилю.

Норми публіцистичного стилю мають широку варіативність у зв'язку з великою кількістю жанрів зазначеного стилю, а також його реалізацією не тільки в письмовій, а й в усній формі (мова агітатора та пропагандиста, окремі види «бесіди» по телебаченню тощо), однак загалом вони визначаються властивою йому функцією повідомлення та ідеологічного впливу, що породжує синтез інформативних та експресивних мовних засобів, а для мови газети через її оперативність і стандартизовані засоби, тобто поєднання «експресії та стандарту».

Норми мови художньої літератури, як зазначалося, настільки широкі, що можуть виходити окремими своїми сторонами поза літературну мову. Для мови художньої літератури характерний синтез розмовних та книжкових мовних засобів. Однак розмовна мова лише в препарованому вигляді отримує відображення в мові художньої літератури насамперед тому, що багато структурних якостей розмовної мови, пов'язані з її усною формою, непідготовленістю, безпосередністю спілкування між мовцями, не можуть бути в чистому вигляді перенесені до письмового художнього тексту. Спілкування автора з читачем є опосередкованим та одностороннім, позбавленим зворотного зв'язку.

Норми художньої мови набувають індивідуальних рис у творчій лабораторії письменника [59], відображаючи його художні погляди та мовні уподобання, а також жанр, тему та ідею твору. Якщо стиль офіційного документа в принципі безособовий, стандартизований, шаблонний, стиль художнього твору в принципі індивідуальний, оригінальний і неповторний. Мовні шаблони та штампи, що трапляються в тих чи тих літературних творах, свідчать про їх низьку художню якість (якщо, зрозуміло, ці шаблони та штампи не вводяться автором з художньою метою).

У кожному функціональному стилі, таким чином, можуть бути цілком закономірними такі мовні одиниці – слова, форми, конструкції, які неприйнятні в інших стилях. Проте розбіжність норм одного стилю з

нормами іншого чи із загальними нормами ще не дає підстав говорити про неправильність, ненормативність цих одиниць.

Висновки до розділу 1

Мовна норма як мовне явище становить собою складний механізм самозбереження мови, збереження її ідентичності самій собі у часі. По-перше, явище нормування протиставляється і протидіє в мові явищу варіювання мовних форм, меншою мірою – мовних значень, та й саме варіювання значень – спірне для мовознавства поняття. Цей механізм діє не лише в літературному стандарті, а й в діалектній формі мови. Відомо, що ця форма відрізняється від літературної форми ширшим варіюванням, наприклад, якщо в літературній формі мови є дві форми найвищого ступеня порівняння слова *цікавий* (*найцікавіший* і *найбільш цікавий*), то в певній українській говірці їх зазвичай набагато більше (може бути *найцікавіший*, *найцікавіший*, *найбільш цікавий*, *самий цікавий*, *самий цікавіший*, *самий цікавішчий*, а можуть бути ще й форми з компонентом *май*, *ще май* тощо, які також сполучатимуться в різних варіаціях із словом *самий*, суфіксами *-іш-* чи *-ішч-* тощо), але всіх теоретично можливих варіантів, в яких сполучалися б усі відомі діалектній формі мови компоненти формантів, немає в жодній говірці. Це свідчить про те, що в говірці як одиниці діалектного членування, «принципово рівнозначній мові» як конкретній комунікативній системі, мовній семіотичній структурі діє мовна норма як механізм самозбереження системи, уникнення в ній мовного хаосу. Для комунікації, для запам'ятовування мовцями потрібна лише обмежена кількість варіантів, все решта переміщується поза межі норми і сприймається мовцями як позанормативне. Закономірно, що таку ж функцію виконує й норма в літературному стандарті, але вона менш помітна, тому що відходить для пересічного спостерігача на другий план порівняно із соціальними механізмами регулювання норми літературного стандарту.

РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА МОВНОЇ НОРМИ ТА ЇЇ ПРИЧИНИ

2.1. Функції мовної норми

Ще півстоліття тому термін «норма» стосовно мови був маловживаний. Зараз він міцно увійшов не тільки в наукове, а й у педагогічне побутування. Хоча тепер уже мало хто вбачає в мовній нормі фікцію або штучну абстракцію (як про це писав один із основоположників західного структуралізму датський лінгвіст Л. Єльмслев), її складна та діалектично суперечлива природа розкрита далеко не повністю. У нефахівців в основі міркувань про норму, яка виконує роль своєрідного мовного фільтра і є як би «паспортом грамотності», зазвичай лежить безпосереднє почуття – схвалення чи незадоволеність (навіть обурення), але дуже рідко осмислена теорія. Прикро, що серед мовознавців ще існують спрощено релятивістські чи умовно-правові погляди на характер мовних норм, пор. [43; 48]. Втім, тут є труднощі й об'єктивного порядку, оскільки проблема загальномовної норми у багатьох випадках тісно переплітається не тільки з конкретними завданнями функціональної стилістики, але і з вивченням жанрово-контекстуального застосування варіантів, що застарівають або виникають у мові письменника.

Для більш повного та глибокого розуміння норми слід брати до уваги функційну структуру, а також парадигматику й синтагматику як дві норми «поведінки» знаків мови у процесі її функціонування. У мовному процесі відбувається спочатку вибір одного члена тієї чи тієї парадигми, а потім вибір однієї з синтагматичних можливостей слова (чи іншого мовного знака). Норма якраз і наказує, який вибір має бути зроблений автором мовлення або мовцем. Отже, норма стає регулятором мовної поведінки людей, проте це необхідний, але недостатній регулятор. Можна дотримуватися всіх норм, але при цьому усне або письмове мовлення буде недостатньо добрим. Крім норми, діють інші регулятори мовної поведінки: точність, логічність, чистота, виразність, багатство (різноманітність), доречність промови. Проте норма, як було зазначено вище, є основним регулятором мовної діяльності.

2.2. Динаміка мовної норми

У минулому норма літературної мови часто розглядалася як якась статичне поняття. Для цього існували відомі підстави. Зазвичай кажуть, що літературна мова поєднує покоління, і тому її норми, що забезпечують наступність культурно-мовних традицій, повинні бути максимально стійкими, стабільними. Примітно, що заснована в 1635 році з ініціативи кардинала А. Рішельє Французька Академія, приступаючи до створення по суті першого в історії світової науки нормативного словника, ставила собі нездійсненне завдання впорядкувати мову «раз і назавжди». З того часу історія зберегла і такий показовий епізод. На засіданні словникової комісії один із французьких академіків Ройє Коллар рішуче заявив, що якщо невитончене і негідне, на його думку, слово *baser* (засновник) увійде до словника, він вийде з Академії. І що ж? Слово увійшло, а академік лишився. Уявлення про непорушність норм було властиво багатьом ученим і в інших країнах. Це, звісно, мало психологічну основу. По-перше, мова загалом змінюється повільно, поступово. Для істотних, відчутних зрушень, як правило, недостатньо життя одного покоління. Непомітний розвиток мови іноді образно порівнюють із зорво несприйманим рухом годинникової стрілки. Вже одне це створює ілюзію незмінності мови. По-друге, все нове, незвичне, що входить до мовної практики, порушує автоматизм користування мовою, несе за собою тимчасову незручність, і тому, природно, викликає оборонну реакцію [42].

Втім, передові мислителі вже давно розуміли неминучість і навіть виправданість мовних перетворень. «Жалюгідним засліпленням і смішною оманною» є поведінка тих, хто будь-яке нововведення оцінює як спотворення і псування мови, непомірну ж похвалу старим словам і оборотів називали «літературним старовірством» [40]. Природничо-наукова філософія стала розглядати мову як живий організм, в якому безперервно відмирає одне і народжується інше. Оборонна реакція поступово згасає, і те, що спочатку здавалося руйнівним для мови і викликало гнівне засудження, згодом нерідко

виявляється необхідним і навіть благодійним. Відомий вчений М. М. Пилинський так, наприклад, характеризував процес освоєння новоутворень: «Спочатку слово допускається небагатьма; інші його стороняться, дивляться недовіркою, як на незнайомця... Помалу до нього звикають, і новизна його забувається: наступне покоління вже застає його в ходу і цілком засвоює його» [48, с. 88].

Сучасне мовознавство звільнилося від догматичного уявлення про непорушність норм літературної мови. Норма відбиває поступальний розвиток мови, хоча її не слід механічно виводити з мовної еволюції. Динамічна теорія норми, спираючись на вимогу «гнучкої стабільності», поєднує в собі й урахування продуктивних і не залежних від нашої волі тенденцій розвитку мови, і дбайливе ставлення до капіталу успадкованих, літературно-традиційних мовних навичок.

У роботах Ю. В. Шевельова, О. Н. Синявського та інших відомих мовознавців було розвінчено програму ідеологічного та смакового пуризму, який, як влучно зауважив Ю. В. Шевельов, «хоче тільки того, щоб правнуки неодмінно говорили так, як у старі та кращі роки говорили прадіди» [68, с. 22]. Наука про мову вже розпрощалася з тінями минулого і не чіпляється за мертві форми висловлювання. Але за певних історичних умов пуризм грав і позитивну роль. Вона чітко виявилася, наприклад, у боротьбі за національну культуру, проти необґрунтованого впровадження в мову запозичених слів. Суперечка з пуристами корисна і для тих надміру завзятих мовознавців-нормалізаторів, які йдуть «попереду прогресу». Це особливо важливо в даний час, коли, як пише М. М. Пилинський, «нам більше загрожує не гіпертрофія оглядки назад», а легковажне ставлення до літературно-мовних традицій та мовної спадкоємності» [48, с. 111].

Відомо, що поряд з варіантами, що допускаються нормами літературної мови, існує й багато відхилень від норми, як кажуть, мовних помилок. Причому в більшості випадків такі відступи не випадкові, а зумовлені або непослідовностями і протиріччями у внутрішній системі літературної мови,

або впливом зовнішніх факторів (територіальних або соціальних діалектів і т. д.). У 1929 році швейцарський вчений Анрі Фрей в укладеній ним «Граматичі помилок» справедливо зазначив, що багато помилок, по суті, закономірні і підказуються аналогією чи іншими системними проявами живої мови.

Таким чином, і добрі сходи, і бур'яни виростають на тому самому полі. Кожен нормалізатор-практик (у тому числі і вчитель української мови) поставлений перед найважчим питанням: як відокремити продуктивні та корисні новоутворення від мовних помилок, якщо причини появи і тих і інших іноді збігаються? Де критерії розмежування правильного і неправильного?

Деякі дослідники вважають, що основною ознакою правильної мови є сама стійкість, стабільність мовної форми. Однак, як це вже впливає з визнання динамічної теорії норми, цей критерій не є надійним. Хоча в цілому мова (а за нею і норма) дійсно змінюється повільно, поступово, є чимало випадків різкого зсуву норми, що відбувається за життя одного покоління.

Було б також необачно цілком спиратися лише на ступінь уживаності, поширеності тієї чи іншої мовної форми. Звичайно, кількісні показники дуже суттєві під час аналізу мови та нормативної оцінки. Особливо цінними є результати справді масових соціолінгвістичних обстежень. Але не можна абсолютизувати формально-числові дані, покладатися при встановленні норми лише на статистику. Нерідко вирішальними виявляються не кількісні, а культурно-історичні чинники. Наголос *фаховий*, наприклад, є дуже поширеним (статистично, можливо, і переважним). Однак літературна норма оберігає традиційний варіант *фаховий*.

Крім того, статистика стосовно мовознавства ще не знайшла суворой методики у виборі об'єктів, що обчислюються. У цьому випадку, за висловом видатного мовознавця І. Огієнка, «статистика перетворюється на елементарно неточну науку» [47, с. 34]. Тому у французьких письменників братів Гонкур свого часу були підстави, щоправда з іншого приводу, записати в щоденнику: «Статистика – це найголовніша з неточних наук».

Скептичне ставлення до нібито універсальної і головної ролі математики – цариці наук – висловлював відомий кораблебудівник і математик А. Н. Крилов. Він любив повторювати слова дослідника Томаса Гекслі. «Математика, подібно до жорна, перемелює те, що в нього засипають, і як, засипавши лободу, ви не отримаєте пшеничного борошна, так, списавши цілі сторінки формулами, ви не отримаєте істини з хибних передумов». Повчальні в цьому сенсі слова відомого математика: «Сьогодні ми, математики ... відмінно розуміємо, що лише невелика частина проблем, що стоять перед людством, піддається математичній формалізації та опису мовою математики. І це не наслідок слабкості математики. Ця ситуація відображає той факт, що людина пізнає істину не тільки за допомогою суто логічних процедур» [40].

Для мовознавства радянської доби були неприйнятні естетичні та прагматичні теорії, проголошені деякими зарубіжними лінгвістами. Так, згідно з лінгвоестетичною концепцією професора романської філології в Мюнхенському університеті К. Фослера, головною ознакою правильної мови є «почуття смаку», індивідуальна інтуїція. Але мовознавець О. Н. Синявський справедливо писав: «Стилістичні мірки та смаки існують для відомого часу і змінюються так само, як змінюється мова» [55, с. 87].

Немає потреби доводити, що інтуїція і суб'єктивне чуття (чуття смаку) – дуже ненадійні порадики при нормативних оцінках загальномовних явищ. Не можна погодитися і з прагматичною теорією, запропонованою іншим німецьким мовознавцем Г. Клаусом, який у книзі «Сила слова» висловлює думку про те, що норми мови позбавлені будь-якої цінності з точки зору істини (а отже, і не потребують науково-історичного осмислення).

Судження про умовну (законодавчо-етичну), а не об'єктивну природу мовних норм поділяються і деякими дослідниками української мови. Звичайно, представлені у вигляді своєрідного кодексу (у словнику, граматиці тощо) норми мови чимось нагадують правові норми (характер закону, наприклад, мають орфографічні норми, порушення яких тягне за собою

навіть певні соціальні санкції). Проте ототожнювати норми мови та норми права було б помилковим. Мовні норми, особливо норми такої розвиненої літературної мови, як українська мова, – це явище складніше і багатоаспектне, що відбиває і суспільно-естетичні погляди на слово, і внутрішні, незалежні від смаку і бажання мовців закономірності мовної системи в її безперервному розвитку та вдосконаленні.

Співвідношення норми і системи мови стало особливо привертати наукову увагу після робіт відомого лінгвіста Е. Косеріу (Синхронія, діахронія та історія. *Нове в лінгвістиці*. 1963. Вип. III та ін.). Згідно з цією теорією, система охоплює «ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку і еталони для відповідної мовної діяльності» і відповідає на питання, як можна сказати, використовуючи потенційні можливості даної мови. Дійсно, знання системи дозволяє судити про мовне нововведення науково, об'єктивно, розглядаючи його як реалізацію певної можливості, закладеної в системі. На жаль, навіть такий підхід не гарантує нам безпомилкового розмежування: норма – ненорма.

Широкої популярності серед дослідників користується критерій норми, запропонований ще 1948 р. Є. С. Метрикою:

«Норма визначається ступенем вживання за умови авторитетності джерел» [59, с. 34]. Справді, посилення літературні приклади – звичайний прийом доказу правильності того чи іншого висловлювання. Картотеки цитат із класичної літератури становлять природну та найбільш надійну базу сучасних нормативних словників. Звичайно, при аналізі текстів необхідно враховувати і розвиток мови, і мотивовані художнім задумом відступи від загальнолітературних норм, і можливість недбалого, неуважного ставлення чи помилок діалектного характеру, які трапляються навіть у авторитетних письменників та поетів.

Авторитет джерела, в такий спосіб, може надати і погану послугу при нормалізації мовлення. Тому для встановлення норми на основі спостережень над текстами художньої літератури необхідно, з одного боку,

залучення широкого та різноманітного за жанрами кола джерел, а з іншого боку, критичне ставлення до тексту та суворе розмежування власне авторської мови та імітації мови персонажів.

Заслуговує на увагу принцип доцільності, що висувається як основний критерій мовної норми. Власне, такий підхід до мови далеко не новий і окреслений ще у філософів-матеріалістів XVIII-XIX ст. Наприклад, Л. І. Мацько так розуміє «красу мови»: «За нашими теперішніми поняттями краса мови полягає єдино в її ясності і виразності, тобто виключно в тих якостях, які прискорюють і полегшують перехід думки з голови письменника в голову читача» («Реалісти») [59, с. 44]. Принцип доцільності виводить поняття «норма» з вузької сфери системних співвідношень усередині мови або шукань розпливчастих художніх ідеалів у сфері практичної мовленнєвої діяльності та співвідношення мови та мислення, мови та дійсності. Такий підхід до норми видається вельми привабливим, оскільки найвища мета вдосконалення мови (і її норм) – це, справді, зробити мову найзручнішим, найефективнішим засобом спілкування між людей.

Істотно, однак, наголосити, що сам принцип доцільності розглядається по-різному. З одного боку, це доцільність, ефективність тієї чи тієї мовної форми розуміння висловлювання взагалі, з другого – її придатність, виправданість у цій, конкретній мовній ситуації. Друге, ситуативне трактування норми було найвиразніше сформульовано видатними мовознавцями Ю. В. Шевельовим [68]. Автор відзначив: «... саму норму слід, мабуть, розглядати не як щось ізольоване, а як систему норм, що варіюються іноді ситуативно» [68, с. 8]. Очевидно, що за такого функціонально-стилістичного підходу («іноді ситуативно») маються на увазі норми мовлення, а не норми загальнолітературної мови.

Якщо ж ставити завдання відшукування саме норми мови, відволікаючись від часткових, таких, що не піддаються обчисленню, інформаційних завдань, то необхідно звернутися до принципу доцільності в його більш загальному тлумаченні. У найбільш спрощеному і узагальненому

вигляді він може бути виражений так: доцільно, а отже, і правильно те, що сприяє розумінню висловлювання; навпаки, недоцільно, отже, і неправильно те, що заважає ясності висловлювання чи що важко вимовити чи запам'ятати. У цьому аспекті доцільність постає вже не як ситуативно-мовленнєва, а як структурно-мовна перевага даного варіанта, даного способу вираження, що певною мірою пов'язано із загальним напрямом у розвитку мови. Такий підхід забезпечує органічний зв'язок норми з еволюційною системою мови, яка перебудовується внаслідок подолання протиріччя між потребами спілкування, що змінюються, і засобами та технікою мови.

Необхідно підкреслити, що в принцип доцільності норми входять не тільки формально корисні властивості мовних одиниць (полегшення вимови, спрощення парадигми відмінювання і дієвідмінювання, усунення граматичної омонімії тощо), але також культурно-історичний зміст та естетична значимість даного способу вираження. Це змушує нормалізаторів при характеристиці співіснуючих варіантів (*договір – договір, сто грамів – сто грам* тощо), незважаючи на продуктивність утворення і навіть кількісне переважання деяких нових форм, віддавати перевагу традиційним варіантам.

Таким чином, норма літературної мови – складне, діалектично суперечливе і динамічне явище. Воно складається з багатьох істотних ознак, жодна з яких не може бути визнана вирішальною і самодостатньою за всіх обставин. Норма – це не лише соціально схвалюване правило, а й правило, що відображає закономірності мовної системи та підтверджується слововживанням авторитетних письменників.

Визнання нормативності (правильності) мовного факту спирається зазвичай на неодмінну наявність трьох основних ознак: 1) регулярну вживаність (відтворюваність) даного способу вираження; 2) відповідність цього способу вираження можливостям системи літературної мови (з урахуванням її історичної перебудови); 3) суспільне схвалення регулярно відтворюваного способу висловлювання (причому роль судді в цьому

випадку зазвичай випадає на долю письменників, учених, освіченої частини суспільства).

Як дволикий Янус, норма звернена і до мовного минулого, осяяного доброю культурною традицією, і до сьогодення, яке підтримується корисними властивостями новоутворень та продуктивними тенденціями літературної мови. Долаючи недовіру до свідомої та науково обґрунтованої мовної політики, нормалізатори водночас повинні знати і межі своїх можливостей. Крилатим виразом стали слова римлянина Марцелія, звернені до імператора Тиберія: «Nec Caesar non supra grammaticos» («Навіть імператор не перевищує граматиків», тобто й імператор не має влади над мовою). Виховуючи повагу до минулого (рису, що відрізняє освіченість від дикості) і відкидаючи пристрасть до заборон, вчитель української мови шляхом вдумливого, історичного аналізу може і навчити своїх вихованців осмисленому володінню нормами літературної мови, і прищепити любов до рідного слова.

Отже, об'єктивний, динамічний та суперечливий характер норм української літературної мови диктує необхідність свідомого та обережного підходу до оцінки спірних фактів сучасної мови. Нормалізаторський радикалізм, як свідчить історія мовознавства, був аж ніяк не найкращою зброєю мовної політики. На жаль, не у всіх науково-популярних книгах і масових посібниках з культури мови виявляється науково обґрунтоване і достатньо делікатне вирішення складних проблем літературної норми. Сучасний етап наукової розробки української літературної мови передбачає необхідність компетентних та професійних рішень. Розглянутий вище комплексний підхід до встановлення норми певною мірою гарантує недопущення помилок при розмежуванні правильного і неправильного. Гарними помічниками вчителю є сучасні нормативні словники. Щоправда, і в них не завжди можна знайти готовий рецепт на всі випадки життя. Тільки знання загальних закономірностей і тенденцій у розвитку української мови

допоможе вчителю визначити конкретну тактику поведінки при зіткненні з різноманітними казусами сучасного мовлення.

2.3. Соціально-політичні чинники динаміки мовної норми

Якщо мова набуває державотворчої функції, то вона, отримуючи також політичну соціальну функцію, стає стимулом боротьби етносу за державну, принаймні республіканську, незалежність, певну адміністративну автономію. За сприятливого розвитку політичного процесу мова починає об'єднувати громадян національної держави. Тоді держава починає захищати свою мову на законодавчому рівні. В Україні державна мова захищена Основним Законом – Конституцією України, Стаття 10. Також захист національної мови як державної підкріплюється спеціальними освітніми (Закон України «Про освіту» 2017 р., Закон України «Про повну загальну середню освіту» 2020 р.) і мовними законами (Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 р.). Ці закони є серйозним соціальним важелем, адже передбачають покарання за незнання норм, нехтування нормами державної мови. Так недотримання вимог Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» розглядається як адміністративне правопорушення, яке, якщо воно відбулося, скажімо, у сфері судочинства та діловодства у судах України, в органах правопорядку тощо тягне за собою покарання у вигляді накладення штрафу від двохсот до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або попередження, якщо правопорушення вчинене вперше. Якщо порушення закону сталося у сфері освіти, науки, культури, книговидання тощо, то це тягне за собою накладення штрафу від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або попередження, якщо правопорушення вчинене вперше. Якщо порушення вимог Закону України пов'язане із застосуванням державної мови друкованими засобами масової інформації, то воно тягне за собою накладення штрафу від чотирьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або попередження,

якщо порушення вчинене вперше. Якщо ж такі порушення є повторними упродовж року, і за них особу вже було піддано адміністративному стягненню, то вони тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятисот до семисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Окремі статті цього закону визначають порядок адміністративних покарань, напр., «Стаття 57. Порядок накладення штрафів на суб'єктів господарювання за порушення закону щодо застосування державної мови у сфері обслуговування споживачів».

Згідно з духом закону (та й його буквою) недотримання норм української мови може розглядатися як «пониження чи зневаження (*самої*) державної мови». Також це стосується й морально-етичних норм, відбитих у мові, напр., «...мова продукції інформаційних агентств вимагає від інформаційних агентств ... поширювати свою продукцію ..., дотримуючись загально визнаних етично-моральних норм слововживання». Законодавство також обмежує право на працю тих, хто не знає норм української мови, так «...на посаду в органах місцевого самоврядування можуть бути призначені особи, які мають відповідну освіту і професійну підготовку, володіють державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Суспільні чинники, що вимагають від мовців дотримуватися норм літературного стандарту є доволі суворими і жорсткими. На уроках у школі прояв незнання норм літературного стандарту «карається» поганою оцінкою. [9]. Нормальною суспільною поведінкою є також ганьблення за незнання і недотримання літературних норм – сприйняття і обзивання людини як неграмотної, безграмотної, неосвіченої, неписьменної, некультурної, нерозвиненої, неінтелігентної, сірої, темної, репаної, тобто такої, яка має низький соціальний статус.

Війна загострила оцінку деяких норм української мови, зокрема базових, фонетичних норм, які відрізняють її від російської. Коли людина вимовляє замість українського проривний *т*, коли вимовляє твердий *ц* замість

м'якого (*полуниця, палянця, горобець*) тощо, її можуть сприйняти не просто як чужу, а як ворога.

Порівняно з директивною літературною, діалектна норма, володіння нею чи ні, оцінюється соціумом не так жорстко – у форматі категорії «свій – чужий», «наш – не наш». Важко уявити собі бабцю на лавці, яка сварить заїжджого за те, що він каже не «*на його*» чи «*на него*», а «*на нього*», не «*ходю*», а «*ходжу*» тощо. Натомість, як зазначають лінгвісти, діалектоносії чітко розрізняють тих, хто володіє їхніми нормами, і тих, хто ними не володіє, як своїх і чужих. Щоправда, й тут соціальна оцінка заходить трохи далі, проявляючись натомість все ж м'якше порівняно з нормами літературного стандарту, як симпатія або антипатія, прийняття або неприйняття.

Реалізація літературного стандарту як форми загальнонародної мови, що забезпечує комунікацію суспільства в усіх сферах зумовлює появу стильових норм: розмовного, літературного, публіцистичного, офіційно-ділового, наукового стилів. Ми розглядаємо лише базові, основні стилі, оскільки суспільні зміни, пов'язані з науково-технічним прогресом, трансформацією релігійного буття українців, значно знівелювали й без того недостатньо виразні стилі комунікації за допомогою листування (епістолярний стиль) і в галузі задоволення релігійних потреб громадян (конфесійний стиль), натомість набуває стильових обрисів така сфера комунікації як реклама, вівіски в матеріальному та інтернетному просторі. Кожен зі стилів за останні роки змінив свої норми і має свої тенденції в галузі нормування. Каталізатором цих змін стали, по-перше, збройна агресія Росії проти України, по-друге, нові закони, що регулюють функціонування української мови, зміцнюючи її статус як мови освіти, державної мови, по-третє, новий український правопис 2019 року [64], який закріпив деякі нові норми та окреслив тенденції розвитку нормування, в багатьох випадках розширивши варіантність, з одного боку, розхитуючи таким чином норму (а це, на нашу думку, негативна тенденція), а з іншого, давши більшу свободу

мовцям реалізовувати свої мовні смаки, ширше використовувати у своєму мовленні риси, властиві українській діалектній формі мови, не виходячи при цьому за межі літературної норми (а це, безперечно, позитивно).

2.4. Динаміка мовної норми в «Українському правописі» 2019 р.

Новий правопис [64] відбиває лише правописні норми (орфографічні, пунктуаційні), але ми розуміємо, що графічна форма, будучи вторинною формою мови, відображає також і її первинну форму, а також різні рівні її структури, зокрема норми фонетичні, орфоепічні, морфологічні (звучання морфем, форм слів, словозміну), лексичні (лексичний склад мови), синтаксичні (будова речень). Нові норми українського правопису [64] були неоднозначно сприйняті філологічною спільнотою України, викликавши дискусії, зокрема, й на сторінках видань «Українська мова» [63], «Культура слова» [27], див. праці К. Г. Городенської [15], А. М. Нелюби [46], С. П. Бибик [6], С. О. Соколової [58], Є. А. Карпіловської [27], Л. П. Кислюк [26], Л. М. Колібаби [32], С. О. Вербича [10] та ін. [30] Останнє спонукало і нас до висвітлення власної позиції щодо деяких нововведень.

Зауважимо, що, на нашу думку, нове варіантне написання (а також вимова) морфем *архи-*, поряд з *архі-*, адаптує цю одиницю до фонетичної системи української мови, реалізуючи й принцип милозвучности, особливо у словах типу (*архиєрей, архиепископ*). Нова варіантна норма, що унормовує яскраву діалектну особливість української мови, стосується й написання (та вимовляння) закінчення на *-и*, крім флексії *-і*, в групі іменників третьої відміни в родовому відмінку однини, а саме в іменниках на *-ть*, а також у словах *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь (гідности, радости, смерти, хоробрости* тощо; *крови, любови, соли, Руси та Білоруси*). Нові норми сприяють й процесові адаптації запозичень: унормоване написання назв сайтів та інтернетних сервісів, які оформлюються тепер українською графікою, відмінюються: *твітер, тул; мережа «Фейсбук», енциклопедія «Вікіпедія»*; слова, що належать до другої відміни, в родовому відмінку

однини мають флексії *-а, -я*: *фейсбука, ютуба, імейла*. Процес адаптації морфем позначився на зміні написання запозичених складників *екс-, віце-, міні-, топ-* тощо – тепер тільки разом: *віцепрем'єр, ексміністр, експрезидент, контрадмірал, вебсайт, преміумклас, максісукня, мідімода, мініспідниця, топмодель, лейбгвардієць, оберофіцер, оберпрокурор, штабскапітан, унтерофіцер* тощо.

Прогресивною і правильною вважаємо нову норму написання *нів* лише окремо: *нів аркуша, нів години, нів міста, нів острова, нів яблука, нів ящика, нів ями; нів Європи, нів України*. Це правило графічно узаконює морфологічну інтерпретацію *нів* як числівника, окремого, хоч і службового, слова, адже всі інші числівники пишуться окремо від іменника, число якого позначають (і означають), демонструє водночас хибність гіперорієнтації граматичних описів на писемну традицію, що призвела (до появи нового правопису) до абсурдної інтерпретації слів типу *ніввідра* як множинних іменників, оскільки узгодження і координація відбуваються з множиною *мої нів'яблука* були зіпсовані.

Неоднозначними є зміни у морфології антропонімів. Тепер кличний відмінок – *Ігорю*, раніше було *Ігоре*, а форма по батькові тепер *Ігорьович*, раніше було *Ігорович*, але ж виразною рисою української мови є тенденція до твердої вимови *р*. Натомість вважаємо позитивною зміною узаконення варіантної (до *Олегу*) форми кличного відмінка *Олеже* (як *друже*), що відбиває мовну практику, але раніше вважалася неправильною. Не зовсім логічне переведення слова *хабар* у м'яку групу, але залишення його у твердій групі за словотвірними правилами (*хабародавець, хабароодержувач*).

Позитивно сприймаємо помірковану позицію нормувальників нового правопису в підході до невідмінюваних іменників іншомовного походження, з яких перевели до розряду відмінюваних лише слово *ситро*, додавши його до *пальта*.

З одного боку, відображають мовну практику, оскільки, як жартують філологи, використовуючи етикетну форму прощання «до понеділку», бо

«по-українськи все на -у», унормування, як варіантних до форм на -а (-я), форм родового відмінка деяких назв населених пунктів чоловічого роду із флексіями -у (у твердій і мішаній групах) та -ю (у м'якій групі): *Амстердаму, Лондону, Мадриду, Парижу, Чорнобилю* тощо. Проте не всі такі іменники у мовній практиці функціонували з флексією -у, напр., мовне чуття лінгвіста підказує, що в родовому відмінку радше *Ізмаїла*, а не *Ізмаїлу*.

Відповідає тенденціям мовної практики авторитетних філологів (від яких чуємо *лінгвістика, генеза, тагаузи* тощо) ширше використання літери і звука *г*. Відповідно до нового правопису тепер слід писати через *г* також: *Гарсія, Вергілій, Гетель, Гете, Георг, Грегуар, Гуллівер* та ін., поряд із формами з *г*. Натомість радше західну традицію, аніж загальнонаціональну тенденцію, відбиває, варіантне до форм з *ф*, написання через *т* запозичених з грецької слів: *анатема, етер, дитирамб, міт, мітологія, катедра, Атени, Демостен* та ін.

Сприяє принципу милозвучности, усуваючи так зване з'яння, нове варіантне написання через букво- (і звуко-) сполуку *ав* низки запозичень, передаваних раніше безваріантним *ау*: *авдієнція, лавреат, аудиторія, павза, фавна* та ін. Логічно усуває зайву літеру (*й*) і нове написання: *фоє, Савоя, Феєрбах, Гоя, Рамбує, Хаям*.

Фемінітиви – це, мабуть, найбільш неоднозначно сприйнята філологічною спільнотою норма. З одного боку, добре, що знято штучне обмеження в утворенні багатьох форм так званої граматикоподібної деривації, упорядковано використання суфіксів для їхнього творення. Як найуживаніший визначено суфікс *-к-*, поєднаний з різними типами основ: *дизайнерка, авторка, директорка, співачка, редакторка, студентка, фігурістка* тощо. Суфікс *-иц-* пропоновано додавати до основ на *-ник*: *набірниця, верстальниця, порадниця* (насправді тут відбувається не додавання суфікса, а використовується флективний спосіб словотворення – додається флексія *-а*, як у парі *кум – кума*, але в основі також відбувається чергування *к/ц*) та *-ень*: *учениця*; суфікс *-ин-(я)* пропоновано сполучати з

основами на *-ець*: *плавчїня, кравчїня, продавчїня*, інші приголосні: *бойкїня, лемкїня; майстрїня, філологїня*; а суфікс *-ес-* визначений як рідковживаний: *патронéса, дяконéса, поетеса*.

Ця норма правопису в чомусь недопрацьована, а в чомусь, і це теж впливає з першої причини, неправильно сприйнята громадськістю. Унормування відносно інноваційних утворень (*фахівчиня, філологиня, гравчиня, теоретикиня, олігархиня, членкиня, історикиня, ворогиня, хірургиня; президентка, міністерка, філософка, лідерка*) збільшує регулярність та обов'язковість цієї моделі словотворення, трансформуючи її у формотвірну парадигму фемінітивів, надає додаткові варіанти форм такої парадигми (*філософиня – філософка – філософеса*). Водночас залишається й невизначеність норми, зокрема щодо наголошення (*міністéрка* чи *міністєрка?*), див. [64].

Директивне сприйняття цієї норми викликає інтерпретацію, що тепер ми обов'язково маємо використовувати саме фемінітиви, називаючи особу жіночої статі, але це, по-перше, суперечить соціально-політичним тенденціям Євросоюзу, що вимагає гендерної рівності, зокрема й трансгендерів, яких може образити зайве підкреслення їхньої, суб'єктивно сприйманої мовцем статі (тільки чоловічої або жіночої), до якої вони себе насправді не відносять. По-друге, таке сприйняття подекуди суперечить мовній практиці: часто й ті жінки, що ідентифікують себе як жінки, ображаються на фемінітиви, не бажають, щоб їхню стать у певній комунікативній ситуації (ділового, професійного спілкування) підкреслювали (згадаймо дитяче зневажливе *наша училка*). По-третє, поза таким протиставленням залишаються (та й, напевно, залишатимуться) назви типово жіночих професій (*покоївка, нянька, швачка* тощо), назви типово чоловічих професій (напр., *коваль*), назви звань (*капітан, майор, сержант, капрал* тощо), духовних, церковних звань, посад і титулів (*кардинал, єпископ, панотець, архиєрей, протоієрей, піп* та ін.). Утруднене таке словотворення для назви професій, утворених основоскладанням і словоскладанням (*патологоанатом, електротехнік,*

слюсар-інструменталіст, вчитель-практик та ін.), складених назв (головний бухгалтер чи головна бухгалтерка?). Завжди буде блокування такого словотворення тим, що потребує часу переведення оказіонального їх сприйняття на узуальне (посол – ?, нотаріус – ?), це стосується й зворотного словотворення (? – русалка, ? – проститутка), тим, що форми зайняті вже іншим значенням: водолаз – ? (водолазка – різновид светру), друкар (який працює в друкарні) – ?, колега – ? (колежанка – ‘подруга’, корелятивна форма до колежанин), ? – друкарка (яка друкує на друкарській машинці / набирає тексти на клавіатурі), ? – машиністка (яка друкує на машинці), секретар, напр., вчений секретар (адміністративна посада) – ?, ? – секретарка (жінка, яка сидить у приймальні), див. [30; 31].

Уважаємо, що виходом з такої неоднозначності для норми творення фемінітивів є тлумачення її в ближчій перспективі як норми не директивної, а такої, що рекомендує в певних ситуаціях використовувати такі похідні за певних умов, як норми, що розширює мовні можливості.

Ще одна ознака нового часу – норми літературного стандарту більш доступні, але, зрозуміло, лише для тих, хто прагне досягти культури мовлення. Є достовірні інтернетні джерела, словники (<https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>, <http://www.mova.info/grmasl.aspx>, <http://sum.in.ua> тощо) [1; 16; 57]. Тепер по норму не треба йти до бібліотеки, чи тягати із собою граматику, орфографічний словник тощо. Водночас таке досягнення науково-технічного прогресу, як інтернет-перекладачі, штучний інтелект служать недобру службу для справи наближення мовної практики до літературної норми, припису. Недоброчесні у ставленні до норми громадяни, особливо у сфері медіа, нерідко зловживають можливістю скористатися такими перекладачами, замість того, щоб попрацювати над засвоєнням норм, про що свідчать доволі часті помилки в узгодженні і координації, особливо в дистантному контексті (землетрус ... яке викликало, свято... який, ДТП ... сталося), помилки, пов’язані із невживанням Кл.в. (Доброго ранку, Ізмаїл!), із незбігом омонімічних в різних мовах форм роду (ця біль, цей путь тощо), із

помилковим дослівним перекладом (...в країні в дійсності (замість насправді) *все добре*), нерозпізнанням машинним перекладом власних назв (*ректор Національного медичного університету імені прочанина* (замість *Богомольця*) *Катерина Амосова...*), аббревіатур (*Всесвітня організація охорони здоров'я (ВІЗ)*, замість *ВОЗ*), недосконалим перекладом відсутніх в українській мові дієприкметників (*загерметизувати всі протікають ділянки*) тощо.

Висновки до розділу 2

Соціальний характер мовної норми знаходить вияв в оцінці її мовцями, соціумом і в тому, що соціум регулює мовну норму свідомо, а також у тому, що мова має стильову диференціацію (повною мірою це властиво літературному стандартові, який також розрізняє усні й писемні норми) та соціальну (норми соціолектів). Свідоме регулювання норми соціумом властиве й діалектній формі мови, але меншою мірою, ніж літературній. В літературній формі мови існують такі засоби як свідоме нормування, стандартизація й кодифікація, є певний соціальний державний науковий і навіть правовий механізм встановлення і регулювання мовних норм. Завдяки цьому літературна норма постає як директивна, жорстка порівняно з нормою діалектною.

В процесі формування літературного стандарту на базі діалектної форми (також можливий вплив попередніх писемних практик, часто конфесійних, напр., церковнослов'янської) першим таким засобом стає художня література (відомо, що становлення сучасного українського літературного стандарту пов'язують із творчістю І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка, творчість яких відбила норми середньо наддніпрянського діалекту південно-східного наріччя, а подальший розвиток стандарту відображений у творчості І. Я. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. М. Коцюбинського та ін., зазнавши впливу й західноукраїнської мовно-літературної практики). Другим етапом нормування в історії природних мов

стає цілеспрямована стандартизація й кодифікація, що провадять вчені-лінгвісти, загалом філологи. Безперечно, вона відбувається паралельно із створенням художньої літератури, навіть дещо передує їй, адже зрозуміло, щоб писати художні твори потрібна абетка, певні писемні норми, традиції а вони теж є результатом праці філологів, опрацювання попередньої культурної спадщини. Цілеспрямовану стандартизацію мови філологами називаємо другим етапом тому, що саме після набуття мовою як засобу літературного процесу культуруносною та етноконсолідаційною функцій, починається свідоме нормування, стандартизація й кодифікація мови як етноконсолідаційного чинника, тобто створюваний стандарт має бути сприйнятий як свій представниками усіх субетнічних груп, бути зрозумілим носіям усіх діалектів. Зазвичай після цього починає формуватися й державотворча функція мови. Вчені-філологи кодифікують норми літературного стандарту національної мови (писемні й усні, лексичні й граматичні, морфологічні, фразеологічні, стилістичні тощо), створюючи словники (орфографічні, орфоепічні, фразеологічні, синонімів ті ін.), граматики, довідники, правописи.

РОЗДІЛ 3. НОРМА В ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

3.1. Опанування комунікативно значущих норм української мови на уроках розвитку мовлення в ЗЗСО

У методиці розвитку мовлення [50] використовують поняття «правильне мовлення» – мовлення, що відповідає нормам літературної мови, і «гарне мовлення» – мовлення комунікативно доцільне (відповідне до завдань та ситуації спілкування), багате, точне і виразне.

Робота над мовними нормами служить для формування правильного мовлення і в основному здійснюється в процесі вивчення розділів курсу української мови від фонетики до синтаксису. Порушення мовних норм призводить до недоліків мовлення, які кваліфікуються як помилки.

Коротко охарактеризуємо спеціальні напрями роботи над комунікативно значущими нормами різних мовних рівнів, актуальні для розвитку мовлення учнів.

3.1.1. Комунікативно значущі фонетичні норми

Робота над звуковою стороною мовлення розвиває не лише усне, але й письмове мовлення учнів, оскільки пунктуація тісно пов'язана з інтонацією. Правильність звукового оформлення мовлення проявляється у дотриманні орфоепічних та інтонаційних норм. Гарне мовлення характеризується ще й доречним тоном, темпом, гучністю.

Робота над звуковою стороною мовлення проводиться у двох напрямках:

- 1) виразне читання (тобто правильне та виразне відтворення чужого тексту),
- 2) правильне й виразне звукове оформлення свого висловлювання.

Під час роботи над звуковою стороною мовлення при відтворенні чужого тексту використовуються такі типи вправ, спрямованих на розвиток як слухової, так і вимовної культури:

- 1) визначати на слух звуковий склад слова (не змішуючи вимову з написанням), визначати місце наголосу;
- 2) оцінювати звуковий склад слова з погляду прояву у ньому орфоепічних норм (у тому числі з опорою на ритм та риму);
- 3) аналізувати інтонацію речення (рух тону вгору / вниз);
- 4) аналізувати, як від зміни місця фразового наголосу змінюється сенс речення;
- 5) членувати текст, що звучить, на речення, визначати їх характеристику з точки зору мети висловлювання та інтонації;
- 6) чітко вимовляти текст, зокрема скоромовки;
- 7) читати текст відповідно до вказівок на рух тону, позначеного стрілками;
- 8) читати текст відповідно до розділових знаків [69].

Правильність фонетичного оформлення тексту безпосередньо пов'язана з дикцією. Дефекти дикції виправляють лікарі-логопеди, проте й у людей без логопедичних відхилень мовлення часто буває зім'ятим, нечітким, надмірно компресованим. Вчитель повинен стежити за чіткістю мовлення учня та за необхідності вказувати на недоліки мовлення. Спеціальним прийомом покращення дикції є скоромовки.

Для виразного оформлення свого тексту учні мають володіти такими параметрами мови, як тон, логічний наголос, паузи, темп, гучність.

Тон – один із головних звукових засобів виразності, за допомогою якого автор передає своє ставлення до того, про що він говорить. Залежно від мети висловлювання тон може бути спокійним або схвильованим, патетичним, ліричним чи нейтральним. Робота над доречним тоном висловлювання особливо важлива під час читання текстів, особливо віршованих, і здійснюється уроках як української мови, так і літератури.

Логічний наголос і паузи служать для виділення тих мовних одиниць, які, з погляду мовця, позначають нові поняття, ключові моменти у розгортанні думки, виявляють емоційну сторону висловлювання.

Розрізняються паузи між частинами висловлювання і всередині фрази, які мають різну тривалість, причому в урочистій обстановці та при виступі перед великою аудиторією довжина пауз зростає. Важливо стежити за тим, щоб паузи не заповнювалися звуками-паразитами, що найчастіше не помічаються мовцем. Пауза може бути спеціальним прийомом виразності, привернення уваги співрозмовників, акцентуації важливої частини висловлювання.

Вибір темпу визначається змістом та умовами спілкування. Так, для розмовного мовлення характерний швидкий темп (120 слів за хвилину та більше – до 300), а, наприклад, для усних висловлювань наукового стилю, зокрема науково-навчального, – повільніший.

Гучність також може бути виразним засобом. Вимова висловлювання із середньою гучністю дозволяє окремі елементи висловлювання виділяти збільшенням чи зменшенням гучності. Гучність має різнитися залежно від аудиторії. У розмовному мовленні, особливо у громадських місцях, слід говорити тихо, не заважаючи іншим людям, які знаходяться у приміщенні (чи, наприклад, у транспорті); в умовах публічного виступу, у тому числі при відповіді на уроці, гучність має бути достатньою для того, щоб кожен в аудиторії міг чути мовця.

Для усного мовлення характерне використання міміки і жестів. Спеціальної уваги цим аспектам мовлення в курсі української мови не приділяється, але вчитель має допомогти учневі зрозуміти, що під час розмови слід звертатися до аудиторії, дивитися на співрозмовника та триматися так, щоб зайвим невинуватим жестикулюванням не відволікати слухачів від сприйняття сенсу висловлювання.

Наведемо приклад вправ, які використовують у навчальних джерелах.

Скоромовки допомагають опанувати правильну вимову деяких звуків, наприклад [р], [г], [ж].

Вправа. Прочитайте кожну скоромовку чотири-п'ять разів поспіль, спочатку в уповільненому, потім у звичайному, потім у прискореному темпі, намагаючись не допустити жодної помилки.

[Г] - Галасливі ґави й галки в гусенят
взяли скакалки. Гусенята їм ґелґочуть, що й
вони скакати хочуть.

***

[Р] - Дрова рубали два дроворуби.

***

[Ж] - Дзижчить над житом жвавий жук, бо жовтий
він вдягнув кожух.

3.1.2. Комунікативно значущі лексичні норми

Слова служать для іменування, типізації, а іноді й оцінки явищ дійсності і мають певне стилістичне забарвлення. Саме з цими властивостями слів і пов'язані напрямки роботи над лексикою української мови.

По-перше, вчитель добивається правильного, точного слововживання, тобто використання слів у властивому їм у літературній мові значенні. Цій меті служить і спеціальна словникова робота з використанням тлумачних словників та контексту вживання слова. Це завдання, крім того, вирішується і принагідно: вчитель виправляє неправильне слововживання як в усній, так і в письмовій мові учнів. По-друге, робота ведеться над усвідомленням стилістичного забарвлення слів та доречності їх вживання у різних стилях мови. По-третє, одним із найважливіших завдань є виявлення системних відношень у лексиці, насамперед їх синонімічних та антонімічних відношень та належності до певних тематичних груп.

Усі лексикологічні поняття розглядаються у шкільному курсі не тільки з точки зору їх суті та відображення у словниках, але й з точки зору їхнього функціонування.

Для виконання цієї роботи використовуються такі типи вправ:

- 1) вказати значення слова та фразеологізму (за допомогою словника або контексту або з опорою на значення основи),
- 2) розгадати кросворд (тобто вказати слово за його значенням),

3) вказати синоніми до слова, визначити відмінності у їхньому значенні,

4) вказати антоніми до слова,

5) визначити стилістичну нейтральність чи забарвленість слова,

6) визначити експресивну забарвленість слова,

7) виправити помилки та недоліки навмисно незразкового тексту.

Наведемо приклад подібних вправ з навчальних джерел.

Вправа. Знайдіть до кожного слова лівого стовпчика синонім із правого стовпчика, запишіть ці слова, перевіряючи написання за орфографічним словником.

перерва

ег..ізм

розбір

апл..д..сменти

столітник

ч..мпіон

переможець

.. наліз

військо

...нтракт

себелюбство

армія

оплески

..лое

3.1.3. Комунікативно значущі норми морфеміки та словотвору

Слова у мові школяра і дорослої людини в основному не творяться, а відтворюються, тому до аспектів морфеміки та словотвору, пов'язаних з розвитком мовлення, відносять насамперед роботу над стилістичною маркованістю окремих видів морфем.

Так, слова зі зменшувально-пестливими та іншими оціночними суфіксами вживаються переважно в розмовному мовленні, для цього ж стилю мовлення характерно і використання розмовного суфікса -к-(*стінка, чашечка, книжечка*). Слова з абстрактними суфіксами, навпаки, притаманні для наукового стилю мовлення.

Іншим завданням є збагачення мовлення учнів за допомогою використання слів із синонімічними, антонімічними афіксами, афіксами із різними відтінками значень.

Спеціальної роботи вимагає і робота над синтаксичними дериватами (*готувати – підготовка, красивий – краса, ходити – хід* та ін.). Опанування цим типом деривації допоможе учням уникнути лексичних повторів під час створення власних текстів.

Цікавою та безумовно корисною в аспекті розвитку мовлення учнів буде робота над авторським оказіональним словом як вираженням вільного та творчого поводження мовця з мовою.

Учні повинні зрозуміти доречність словотворчості у поетичній, іноді – розмовній мови та її недоречність у текстах, наприклад, наукового стилю.

Основні типи вправ з морфеміки та словотвору, що сприяють розвитку мовлення, пов'язані, з одного боку, з визначенням семантики та стилістичної маркованості морфем, з іншого – із виявленням системних відношень у морфеміці та словотворі (синонімії, антонімії, омонімії морфем та словотвірних типів).

Як приклад вправ з морфеміки і словотвору, спрямованих на розвиток мовлення учнів, наведемо такий.

На основі поданих словосполучень утворіть прикметники. Який спосіб творення вами використаний? Письмово покажіть, як утворено кожне слово.

1) Суп із гороху, сукня із шовку, пальто із плюшу. 2) Трохи сірий, трохи солодкий, трохи кислий. 3) Хата з глини, колесо із зубцями.

3.1.4. Комунікативно значущі морфологічні норми

Основне морфологічне завдання розвитку мовлення – робота над правильним творенням та вживанням граматичних форм слів. І. А. Кучеренко, описуючи особливості засвоєння мови, зазначає, що морфологічна система мови засвоюється дитиною набагато повільніше, ніж інші системи. Він також зазначає, що в першу чергу засвоюється все типове,

системне, продуктивне, тому у іменників найбільш складно засвоєння системи закінчень, а у дієслова – основ, що вимагають чергувань, особливо нерегулярних [39].

Основна тенденція засвоєння морфологічних норм у середніх класах – використання та правильне утворення складених форм слів, зростання вживання непрямих відмінків імен порівняно з Н. в. і Зн. в., засвоєння нерегулярних морфологічних форм і винятків.

При вивченні морфології необхідно спеціально приділити увагу тим морфологічним нормам, засвоєння яких викликає найбільше утруднення учнів. Це:

- 1) суплетивні форми ступенів порівняння прикметників і прислівників (*гарний – кращий, поганий – гірший*);
- 2) форми атематичних дієслів (*даси, їси, розповіси*),
- 3) морфологічні лакуни (відсутність форм оченя, рученя та ін.),
- 4) відмінювання кількісних числівників і поєднання з ними іменників,
- 5) відсутність відмінювання незмінних іменників,
- 6) вживання прийменників з необхідною відмінковою формою та їх розмежування зі словами інших частин мови.

У морфологічній роботі з розвитку мови використовуються такі типи вправ:

- 1) вибрати правильну форму їх кількох даних,
- 2) утворити окрему граматичну форму за зразком або без нього,
- 3) провідміняти/ дієвідмінювати слово,
- 4) замінити одну форму на іншу (наприклад, повну на коротку, позитивний ступінь порівняння на вищий),
- 5) скласти речення з цими формами (наприклад, повними та короткими прикметниками).

Наведемо приклад вправ з морфології.

Вправа. Завершіть речення.

1) Якщо (б) мати дозволила, то ... . 2) Якщо б всі люди були уважні один до одного, то ... . 3) Який (би) я був щасливий, якщо (б) ... . 4) Якщо (б) мій друг не любив тварин, то ... . 5) Якщо (б) у мене був собака, то ... .

3.1.5. Комунікативно значущі синтаксичні норми

Робота над синтаксичними нормами в аспекті розвитку мовлення ведеться для попередження та подолання типових помилок, до яких належать:

- 1) неправильне керування та узгодження,
- 2) нереалізована валентність,
- 3) порушення меж речення (наприклад, неправомірний поділ складнопідрядного речення або нанизування простих речень),
- 4) порушення порядку слів,
- 5) неправильне вживання дієприслівникового звороту,
- 6) неправильне використання займенників, що породжує багатозначність висловлювання,
- 7) неправильне введення цитат.

У цій роботі використовуються такі типи вправ:

- 1) скласти словосполучення із заданих слів (узгодити слова в словосполученні, використати необхідний відмінок при керуванні);
- 2) звернути увагу на керування дієслів у тексті;
- 3) визначити неправильне керування синтаксичних одиниць;
- 4) виправити помилки у навмисно незразковому тексті.

Робота над синтаксичними нормами перетинається з роботою над текстом як основною одиницею мовлення: увага приділяється засобам зв'язку речень у тексті, угрупованню речень в абзаци тощо.

Наведемо приклади вправ із синтаксису, що стосуються розвитку мовлення.

Вправа. Утворіть словосполучення та запишіть їх. Розкажіть про їхню будову.

Оплатити (витрати), сплатити (проїзд), домогтися (визнання), заслужити (похвала), удостоїтися (увага), обговорювати (стаття), обговорення (стаття), поділитися (досвід), міцн... (кава), вдячний (друг), звіт (робота), відгук (книга), рецензія (стаття).

Вправа. Придумайте та запишіть речення з цими сполученнями слів, використовуючи їх як обставини; слова в дужках поставте у потрібному відмінку. Обставини, виражені іменниками з похідними прийменниками, виділіть комами.

Відповідно (вказівка головного інженера); у разі (можлива несправність); через (сильний шторм); внаслідок (отримана травма); попри (непередбачені затримки у дорозі); за наявності (вільні місця); завдяки (підтримка товаришів); всупереч (поради брата); через (склалися напередодні обставини).

Які із записаних вами речень характерні для ділового стилю мовлення? Що надає цим реченням стильового забарвлення?

Висновки до розділу 3

Загалом методика навчання норм літературного стандарту, окрім зазначеного, має бути коригована щодо таких аспектів. По-перше, незважаючи на самоочевидність поняття «мовна норма», учням закладів загальної середньої освіти слід глибше тлумачити її сутність, пояснюючи, чому ті чи ті норми їм важче або легше засвоїти, чому мовна практика відрізняється від приписів у підручниках. Аби не була втрачена довіра до вчителя, а матеріал був засвоєний якісно, дитині треба пояснити, чому українськомовні, авторитетні, освічені представники громадськості незважаючи на поза нормативність форм на зразок самий цікавий, все одно їх уживають, чому для більшості наших українськомовних співгромадян є великою проблемою правильно, як у підручнику, провідміняти числівник. Пояснюючи це неможливо уникнути тієї правди, що чимало норм літературної мови – це *приписи*, які не завжди реалізуються у мовній

практиці. Аби наблизити власну мовну практику до зразкової норми, аби досконало, майстерно володіти засобами рідної мови важливо знати такі «складні» норми, розуміти причини їхньої складності, цілеспрямовано працювати над їх засвоєнням. Працюючи в рідномовному, але діалектному, середовищі, вчитель має пояснити учням поняття «діалектна норма» і його відношення до поняття «норма літературного стандарту», щоб діти зрозуміли первинність діалектної форми національної мови щодо літературної, збагнули їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість, засвоїли норми літературного стандарту, зберігши шанобливе ставлення і до власного діалекту, його норм, бо лише таке розуміння національної мови як гармонійної єдності цих двох форм дає об'єктивне розуміння рідної мови, робить українськомовну людину щасливішою удвічі, адже вона пишатиметься і своїм діалектом, і літературним стандартом, відчуватиме повною мірою етноконсолідаційну її функцію.

ВИСНОВКИ

Збіг появи нових норм, досягнень науково-технічного прогресу з такими чинниками як нове мовне законодавство і війна зумовили появу таких тенденцій до прояву норм української мови в різних стилях. У розмовному стилі змінилося ставлення мовців до проявів суржику, – «*Хай наш суржик, тільки не російська*», – кажуть мовці. Відбувається процеси демократизації розмовної мови, прийняття власних діалектів як проявів загальнонародної мови. Зростає повага мовців до південно-східних діалектів, приходить розуміння того, що їхній діалект і суржик – це різні речі. Літературний стиль також демократизується і надалі вбирає риси українських діалектів. Переважно це риси південно-західного наріччя а також ті риси, що не збігаються з російською нормою.

Публіцистичному стилю властиві свої тенденції. Зазвичай автори різною мірою використовують нові норми правопису, не всі їх знають, і не в повному обсязі, часто не вчитавшись, обирають лише новий варіант норми (напр., форму Р.в. *Ізмаїлу*). Простежується чітка тенденція прояву зневаги до агресора шляхом написання з малої літери слів: *росія, рф, москва, московія, путін*. Широко уживані емоційні епітети на позначення ворога: *орки, русня, рашисти, московіти, мокша* тощо. Використовуються нові відаббревіатурні утворення (*ерефія*), а також нові прийменниково-відмінкові форми (*на росії*). Це накладається на вже зауважене очевидне широке і невиправдане використання машинного (автоматичного, комп'ютерного) перекладу та в цілому переважно безвідповідальне ставлення до якості тексту, його грамотності. Ще одна тенденція медійної норми йде всупереч відштовхуванню від російської мови та й суперечить питомій рисі української мови, яка для лайки майже не використовує назви статевих органів, статевого акту, натомість широко уживаються матюки варваризми «*путін-х...ло*» і «*російський корабель, іди на х...й*».

У сфері вивісок, реклами, етикеток, товарних знаків спостережено заміну літери *z* латинської (символ російської агресії) на українську *z* (*zara* –

змінено на *zara*, *zefir* змінено на *zefir*, *zeitun* – на *zeitun*), або вилучення її (*z-optika* змінено на просто *оптика*). Як з'ясовано, іноді таке перейменування відбулося за власним внутрішнім патріотичним імпульсом господаря бізнесу, подекуди – під тиском мовного закону і спецслужб (СБУ, поліція). Під тиском закону разом із внутрішнім імпульсом бізнесменів також змінені російськомовні вивіски на українські, але недостатнє знання норми в нашому полімовному регіоні призводить до численних помилок у цьому жанрі. Так, помилки фіксуємо у словотворі («Свіже м'яско» замість ...м'ясце, «Чистюля» замість «Чистьоха»), трапляються фонетико-граматичні помилки (*квітки* замість *квитки*), («Богатий врожай» – назва магазину), такі помилки, що відбулися під впливом діалектної форми української мови («Градина» = город). Безумовно, бізнес шукає можливостей зекономити, змінюючи лише одну букву у назві, переклеюючи *e* на *i* в назві *хліб* залишивши прикметник на *-ський* без м'якого знака «Суворовський хліб» (потім назву все ж замінили на «Бессарабський...» – відповідно до деколонізованої назви населеного пункту «Бессарабське»), вдаючись до заклеювання літер – у назві мережі магазинів «Аппетит» одна літера *n* заклеєна зображенням дерева. Відштовхування від мови і культури агресора призводить до заміни на нормативні не лише словотвірних моделей назв виробів, торгових марок («Машенька» змінене на «Марійка», «Агуша» – на «Агуня»), а й зміни тих назв, що пов'язані з радянським періодом, навіть дитячими мультфільмами цього періоду («Простоквашино» – на «Просто наше»).

Науковий стиль має своє відбиття норм і тенденцій, відображаючи мотивовані мовні смаки науковців. Відмова від словотвірних моделей термінотворення, калькованих з російської (*функціювати*, *функціювання*, *функційна* реалізація, а не *функціональна* тощо), схожих на таку кальку, чи просто таких, що активно побутували за радянської доби (*пропозова* замість *пропозиція*), свідоме надання переваги новій нормі правопису, незважаючи на те, що вона записана у правописі як друга, слабша норма (*необхідности*,

важливості). Спостерігаємо також відмову від уживання форм на *-ся* як засобів вираження пасивного стану і деяких зворотних значень дієслів, оскільки це – ознака російської мови тощо.

Як бачимо, динаміка норми неоднаково проявляє себе на різних рівнях мовної структури, в усній і писемній формах мови. Фонетичні норми – закономірно найстійкіші. На цьому рівні спостерігаємо підвищену увагу мовців до тих з них, які відрізняють українську вимову від російської (відсутність редукції *о* у ненаголошеній позиції, вимова *щ* як *ш* і *ч*, вимова твердого *ч* і м'якого *ц*, вимова українського *г*), намагаючись вимовляти згідно з нормами літературної мови, іноді, навіть, якщо це суперечить їхній рідній діалектній вимові. Морфологічні норми – динамічніші, це підтверджує і стандартизація (напр., правопис), і мовна практика. Закономірно також, що словотвірні норми динамічніші за словозмінні. Найбільша динаміка норми стосується лексики. Тут ми простежуємо дві тенденції. Перша – це англізація, українська мова запозичує лексику англійської мови де треба і не треба: *дедлайн*, *хаб*, *трансфер*, *грумінг*, *тендер*, *краш*, *кринж*, *скіл*, *тимблдинг*, *лайфхак*, *тьютор*, *скриншот*, *вебінар*, *селфі*, *портфоліо*, *гаджет*, *аплікейшен*, *акаунт*, *челенж*, *хайп*, *мастрід*, *лайк*, *булінг*, *босинг*, *тролінг*, *фітбек*, *смайл*, *стікер*, *буккросинг*, *хейтер*, *хейтинг*, *тролінг*, *інфлюенсер*, *диджиталізація*, *чатбот*, *кібератака*, *геймпад*, *кеш*, *трекбол*, *сніфер*, *трекер*, *конектор*, *конвертер*, *руткіт*, *фрек*, *скролінг*, *проксі-сервер*, *айпад*, *айбокс*, *фрік*, *робити камбек* (виходити зі скрутного положення), *дефолтний* (звичайний), *лутатися* (збирати лут), *хілитися* (лікуватися), *обузити* (спробувати), *дефати* (захищати), *дамажити* (шкодити), *флексити*, *чілити* (розслаблятися), *каде* (перезарядка), *кастувати* тощо. Як бачимо, це стосується усіх стилів, розмовного, наукового, літературного, публіцистичного, навіть геймерського, молодіжного жаргону. Друга тенденція – це очищення української мови від калькованої з російської мови лексики та фразеології, повернення у мовну практику питомих специфічних українських мовних одиниць: не *вилка* (знаряддя для їди), а *виделка*, не

попередити хворобу, а запобігти хворобі, не кружка, а кухоль, чашка, не «Не умнічай», а «Не мудруй», не «З наступаючим святом!», а «З прийдешнім...», не «Не сміти!», а «Зась!», не «Залишитися ні з чим», а «Піймати облизня», на запитання про стан справ варто відповідати «Нівроку» тощо. Потребу українського суспільства очистити своє мовлення від росіянізмів допомагають задовольнити через медіа мовні активісти, напр., Олександр Авраменко, що працює із гаслом «Дбаймо про чистоту рідної мови!». Безперечно, така діяльність необхідна, але на неї впливає негативно факт нерозбірливого використання терміна «суржик». Так, форми вищого ступеня порівняння прикметників типу *самий красивий* він називає суржилом, але це не так, оскільки вони є в усіх українських діалектах, тобто це – питома українська риса. Так, це помилка, але не суржик.

В галузі динаміки норми також проявляється проблема українського мовознавства, яка полягає в тому, що лінгвісти, вчителі, носії мови по-різному розуміють поняття «суржик», тому називають цим терміном абсолютно різні явища. Не помилимося, якщо скажемо, що більшість мешканців міст і сіл сходу та півдня України вважають себе суржикомовними, але ж це не так. Найбільше сварять учнів-діалектоносіїв південно-східного наріччя української мови вчителі шкіл, особливо старшого покоління, переконуючи учнів, що їхня говірка – це суржик. Але й це неправда. Вчені-лінгвісти, замість того, щоб дати чітке визначення цього поняття, залишаються задоволеними розпливчастістю визначення суржику. Ми поділяємо думку сучасних українських діалектологів, які вважають, що суржилом ніколи не можна називати говірку. Так роблять вчителі старої генерації, які вчилися за підручниками, де діалект був інтерпретований як явище загалом значно менш важливе ніж літературний стандарт (хіба що важливе для історії мови), що діалекти мають скоро зникнути і залишитися тільки літературна мова, що з діалектами треба боротися, викорінюючи діалектні норми, замінюючи їх літературними. Із введенням доволі аморфного поняття «суржик», яке оцінювалося як низьке за соціальним статусом мовне

явище, у свідомості таких вчителів постав знак рівності між поняттями «діалект» і «суржик», оскільки і з тим і з тим треба боротися. Але суржик не є ідіомом, як мова чи говірка, не є він також якоюсь формою мови, а це лише явище, недиференціації двох, а можливо й більше, контактних мов, що виникає в мовленні полілінгвів як наслідок певної мовної поведінки. Причинами цього явища є недостатнє знання літературних стандартів однієї чи обох мов, небажання дотримуватися норм цих стандартів, зневажливе ставлення до мови, до її літературних норм. Підтверджує цю думку й те, що суржик не має норм, суржик і є порушенням норми літературного стандарту, але викликане воно впливом двомовності. Тому діалектне явище не можна зараховувати до суржику лише із тієї причини, що воно збігається в чомусь із тим, яке є в контактній мові, слід розуміти що форми прикметників зі службовим словом *самий* не були включені до норм українського літературного стандарту, очевидно, тому, що вони є основною, сильною нормою спорідненої і контактної мови, натомість в українських діалектах такі форми, хоч і присутні, але в жодному не є частотними.

У полілінгвальному півдні Одещини норми української мови сприймаються мовцями залежно від їхньої рідної мови, від рівня володіння цією мовою. І носії місцевих українських говірок, і ті мовці, для яких українська мова не є рідною, але і ті і ті добре знають літературну норму, переважно гостро відчують сильнішу норму і гіперкоригують, відштовхуючись від варіантів, які нагадують їм російські. Вони оберуть, скажімо, не *ждати*, а *чекати*, не *держати*, а *тримати*, не *зостатися*, а *залишитися* тощо. Якщо мовці не знають української мови, або знають її погано, вони мають типові помилки, багато в чому спільні для представників того чи того етносу, для яких їхня національна мова є рідною. Тут спрацьовує та ж закономірність, що й під час викладання літературної мови в діалектному середовищі. Коли вчитель приходить в такий клас школи півдня Одещини, він має знати, що більше часу і зусиль йому доведеться приділити і докласти на темах з диференціації відмін за твердістю м'якістю, оскільки в

цих говірках поширена індукція твердої групи (*ковальом, кулішом; дольою, душою*), особливостям форм четвертої відміни іменників, оскільки в говірках вона майже відсутня (*телю, тельові, немає теля* тощо), чергуванням і наголошенню при дієвідмінюванні, адже в говірках поширені форми без чергувань і з наголосом на основі на зразок *ходю, носю, просю, крутю* тощо. Зрозуміло, що усі помилки учнів будуть зумовлені саме говірковими нормами, які відрізняються від літературного стандарту. Але, на відміну від вчителів минулого покоління, ми повинні розуміти, що звертаючи увагу учнів на такі діалектні риси, ми в жодному разі не повинні боротися з діалектом, викорінювати його, а лише привчати учнів бути уважними до цих мовних рис, коли вони перемикатимуться на літературний ідіом.

Така ж ситуація і з навчанням мови представників національних меншин, яке не передбачає мети відучити їх від норм рідної мови, але буде значно ефективнішим, якщо спиратися на типові помилки, теж закономірно зумовленими цими мовними рисами. Досвід викладання української мови представникам нацменшин продемонстрував, що її фонетичні норми складніше засвоюють російськомовні (типові помилки наведені вище), а також румуномовні носії молдовського діалекту, чий артикуляційний апарат налаштований на вимову дифтонгічних і трифтонгічних голосних їхньої рідної мови, і якщо не приділяти більше уваги фонетичним українським нормам, у їхній вимові залишається наспівність голосних. Під час навчання болгар слід більше уваги приділяти відмінюванню іменників, порівняно, скажімо, з російськомовними, адже в їхній рідній мові іменники не відмінюються.

Те, що в нашому регіоні ще не всі знають українську мову, зокрема представники національних меншин старшого і середнього поколінь, що змушує їх використовувати російську мову як засіб міжетнічної комунікації замість державної, яку вони мусять і хотіли би використовувати в цій функції – значна проблема, розв'язанню якої сприятиме диференційний підхід у методиці викладання української мови залежно від рідної мови слухачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua>.
2. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за заг. ред. О. Сербенської: посібник. Львів: Світ, 1994. 152 с.
3. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. Львів: Світ, 2003. 43 2с.
4. Баган М. П. Проблеми формування та дотримання синтаксичних норм української літературної мови. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2016. Випуск 41. С. 80–85.
5. Баган М. П. Усталені словосполучення в заперечній формі : книжна стилізація чи порушення норм? *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. 2014. Вип. 35. С. 6–9.
6. Бибики С. П. Пунктуаційна норма в «Українському правописі» 2019 року: принципи формування і чинники кодифікації. *Українська мова*. 2023. Вип. 3 (87). С. 84–101.
7. Бибики С. П. Сильова розмовна норма та розмовна лексика. *Культура слова*. Київ, 2011. № 74. С. 59–65.
8. Бибики С. П. Усна літературна мова в українській літературі. Ніжин: “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2013. 589 с.
9. Бондаренко Н. Норми української літературної мови в курсі старшої школи. *Українська мова і література в школі*. 2018. №3. С. 8–13. URL: https://lib.iitta.gov.ua/714004/1/Бондаренко_Норми.pdf
10. Вербич С. О. Уживання великої букви: доповнення до чинного правопису. *Українська мова*. 2023. Вип. 1 (85). С. 62–67.
11. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. Київ: «Наукова думка», 2010. 432 с.
12. Голосовська Г. Г. Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні? *Українська мова*. 2011. № 4. С. 63–71.

13. Голуб Н. Б. Підходи до навчання української мови в основній школі. *Українська мова і література в школі*. 2015. № 3. С. 2–10.
14. Городенська К. Г. Із найновіших рекомендацій щодо складних уживань в українській мові / К. Г. Городенська, Н. І. Кочукова, Г. М. Куцак. К.; Слов'янськ, 2006. 83 с.
15. Городенська К. Г. Принципи і методологія «Українського правопису» *Українська мова*. 2023. Вип. 1 (85). С. 32–49.
16. Граматичний словник української мови. URL: <http://www.mova.info/grmasl.aspx>.
17. Гринчишин Д. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. Львів: Фенікс, 1996. 368 с.
18. Дзись Р. П. Пуристичні тенденції в процесі унормування української літературної мови : дис... канд. наук: 10.02.01 «Українська мова». Чернівці, 2008. 360 с.
19. Довідник з культури мови / С.Я. Єрмоленко [та ін.] ; ред. С.Я. Єрмоленко. Київ: Вища школа, 2005. 400 с.
20. Єрмоленко С. Я. Українська лінгвостилістика та культура мови на межі століть: полілог поколінь. *Українська мова*. 2016. № 4. С. 24–40.
21. Єрмоленко С. Я. Лінгвостилістика в контексті загального мовознавства. *Мовознавство*. 2017. № 4. С. 20–27.
22. Єрмоленко С.Я. Норма мовна. Українська мова. Енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. С. 438–440.
23. Єрмоленко С. Я. Культура мови – механізм збереження чи вдосконалення мовного стандарту? Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». 2015. Випуск 57. С. 8–12.
24. Єфименко І. В. Деякі зауваги до передавання власних назв «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*. 2023. Вип. 3 (87). С. 68–83.

25. Капелюшний А. О. Практична стилістика української мови: навчальний посібник. Львів: ПАЮ, 2007. 400 с.
26. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Рекомендації щодо усунення суперечностей і прогалин у чинному правописі слів іншомовного походження. *Українська мова*. 2023. Вип. 2 (86). С. 84–100.
27. Карпіловська Є. А. Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність. *Культура слова*. Випуск 74. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 43–51.
28. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. К., 2008. С. 23–31. 4.
29. Коваленко Б. О. Стилiстично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 21 с.
30. Колесников А. Парадигмологія української мови: теоретичні питання: навчальний посібник. Ізмаїл: "ІРБІС", 2020. 204 с.
31. Колесников А. Типологія граматичних категорій української мови. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Вип. 2 (97). С. 120–135.
32. Колібаба Л. М. Зміни в унормуванні закінчень відмінюваних слів в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*. 2023. Вип. 1 (85). С. 68–99.
33. Коца Р. О. Про зміни й доповнення до правопису частин основи слова. *Українська мова*. 2023. Вип. 1 (85). С. 50–61.
34. Коць Т. А. Літературна норма і сучасні глобалізаційні процеси. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». Вип. 50. 2014. С. 59–61.
35. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі: монографія. Київ: Логос, 2010. 304 с.

36. Кримський А. Про нашу літературну мову. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1901. Річник IV. Т. XVI. С. 31–49.
37. Культура мови на щодень/ Н.Я. Дзюбишина- Мельник [та ін.] ; ред. С.Я. Єрмоленко ; НАН України, Інститут української мови. Київ: Довіра, 2000. 170 с.
38. Кучеренко І. А. Теоретичні і методичні засади сучасного уроку з української мови в основній школі : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Кучеренко Ірина Анатоліївна. Херсон, 2015. 560 с.
39. Кучерук О. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 420 с.
40. Літературна норма і мовна практика / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики, Т. А. Коць [та ін.]; за ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. 320 с.
41. Мацько Л. І. Стилїстика й історія української літературної мови у лінгводидактичному колї підготовки українських філологів. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2012. С. 112–116.
42. Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови. Київ: Академія, 2007. 360 с.
43. Москаленко А. А. Нормалізація української літературної мови. Одеса, 1974. 84 с.
44. Навальна М. І. Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст.: монографія. Київ: Інститут української мови; Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. 328 с.
45. Навчання української мови в старшій школі на академічному рівні : посіб. для вчителя / авт. кол.: Шелехова Г.Т., Голуб Н.Б., Бондаренко Н.В., Новосьолова В.І., Федорчук Т.М., Косянчук С.В. К. : Педагогічна думка, 2012. 208 с.
46. Нелюба А. М. «Український правопис» і тотальна фемінітивізація. *Українська мова*. 2023. Вип. 3 (87). С. 58–67.

47. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
48. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976. 288 с.
49. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: навч. посібник. Київ: Либідь, 2001. 240 с.
50. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах : модульний курс : посібник для студентів / Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2011. 366 с.
51. Пуряєва Н. В. Проблема правопису префіксів і суфіксів в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*. 2023. Вип. 2 (86). С. 101–115.
52. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
53. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
54. Селігей П. Нормативний підхід у мовознавстві й мовна критика. Стиль і текст: наук. зб. / за ред. В. В. Різуна. Київ: [б. в.], 2012. Вип. 13. С. 66–72.
55. Синявський О. Норми української літературної мови. Х.; Київ: Київське держ. вид-во «Література й мовознавство», 1931. 368 с.
56. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / Кол. авторів за ред. М.І. Пентилюк Київ: Ленвіт, 2015. 320 с.
57. Словники України online. URL: <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>.
58. Соколова С. О. Правопис слів разом, із дефісом, окремо в загальній структурі «Українського правопису» 2019 року. *Українська мова*. 2023. Вип. 3 (87). С. 102–115.
59. Стилістика української мови: підручник / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.

60. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Вид. центр КНЛУ, 2003. 388 с.
61. Струганець Л.В. Мовна норма: сталe і змінне. *Культура мови*. 2011. Вип. 74. С. 34–43.
62. У просторі культури мови і стилю. Світлані Яківні Єрмоленко / Ін-т укр. мови НАН України: упорядн.: С.П. Бибики, Т.А. Коць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 328 с.
63. Українська мова. Науково-теоретичний журнал. 2022-2023. URL: <https://ukrmova.iul-nasu.org.ua/https-ukrmova-iul-nasu-org-ua-https-ukrmova-iul-nasu-org-ua-vypusky-zhurnalu-html-html-html-html.html>
64. Український правопис. 2019. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf>
65. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ. 2010. 328 с.
66. Формування критичного мислення на уроках української мови : Монографія. За заг. ред. Дороз В. Ф. Київ: Освіта України. 2008. 336 с.
67. Шарко В. Д. Сучасний урок : технологічний аспект / посібник для вчителів і студентів. Київ: СПД Богданова А. М., 2007. 220 с.
68. Шевельов Ю. Вибрані праці. Кн. 1 : Мовознавство. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 583 с.
69. Шелехова Г., Бондаренко Н., Новосьолова В. Концептуальні засади навчання української мови в профільній школі (академічний рівень). *Українська мова та література в школі*. 2008. № 6. С. 2–5.
70. ПРОМОВА, або Де ми помиляємося ... / Відп. ред.: К.Г. Городенська, В.Л. Кабак. Київ: Стандарт, 2006. 196 с.
71. Tegner E. Om sprak och nationalitet. *Svensk Tidskrift*, 1874. 104 ft. Reprinted in: *Ur Sprakets Varld*, 1922. S. 95–164.